परिच्छेद : एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

लेखनाथ ज्ञवाली (२०००-२०६७) गुल्मीको बोहा भन्ने ठाउँमा जन्मेका हुन् । उनले २०२६/२०२७ देखि गुल्मीको शृङ्गामा अध्यापन पेसा सुरु गरेका थिए । ज्ञवालीले २० वर्ष सक्रिय पत्रकारिता र बाँकी वर्ष राजनैतिक समाजसेवा र लेखनकार्यमा व्यतित गरेको पाइन्छ । लेखनाथ ज्ञवालीका **दसैंको आसिक** (२०४६), **साथी** (२०५६), **खडेरी** (२०५८), **माटोका गीतहरू** (२०६३), **अक्षर** (२०६८), **नानी** (२०६८) र **हाम्रा आवाजहरू** (२०७०) उनका लिखित कृतिहरू प्रकाशित छन् । विभिन्न विधामा कलम चलाएका ज्ञवालीका साहित्यिक रचनाहरू विविध विषयलाई समावेश गरिएको पाइन्छ । उनका प्रत्येक कृतिहरू राष्ट्रिय भावले ओतप्रोत छन् । साथसाथै तिनमा सामाजिक तथा नैतिक पक्षहरूलाई पनि समावेश गरिएको छ । जसमध्ये **दसैंको आसिक** सामाजिक विषयमा केन्द्रित छ भने **साथी** यथार्थ घटना समावेश गरिएको विषयसँग सम्बन्धित छ । **खडेरी, माटोका गीतहरू, अक्षर, नानी** र **हाम्रा आवाजहरू** सबैमा देशप्रेमको भाव समेटिएको छ । आंशिक रूपमा कतै प्रकृतिको पनि चित्रण गरिएको छ । यसरी हेर्दा उनका कृतिहरूमा देशप्रेम, नेपाली समाज, प्रकृति, मानवता, नैतिक चेतना जस्ता विषय समेटिएको देखिन्छ ।

१.२ समस्या कथन

४ दशक जति नेपाली साहित्यमा योगदान दिइ सकेका लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व कस्तो छ ? भन्ने मूल समस्यामा आधारित रही प्रस्तुत अध्ययनमा निम्न प्रकारका शोधप्रश्न निर्माण गरिएको छ :

(क) लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी र व्यक्तित्व के कस्तो रहेको पाइन्छ ?

(ख) लेखनाथ ज्ञवालीका कविता सङ्ग्रह के कस्ता छन् ?

(ग) लेखनाथ ज्ञवालीका गीति सङ्ग्रह के कस्ता छन् ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वसँग सम्बन्धित प्रस्तुत शोधपत्रमा समस्या कथनसँग सम्बन्धित निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

(क) लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी र व्यक्तित्वको बारेमा चर्चा गर्न,

(ख) लेखनाथ ज्ञवालीका कविता सङ्ग्रहहरूको बारेमा चर्चा गर्न,

(ग) लेखनाथ ज्ञवालीका गीति सङ्ग्रहहरूको बारेमा चर्चा गर्न,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लेखनाथ ज्ञवालीको साहित्य यात्रा चार दशक लामो भए पनि उनको बारेमा गहन अध्ययन भएको देखिँदैन तापनि केही चर्चाहरू भने अवश्य गरिएका छन् । तिनलाई क्रमसँग यसरी प्रस्तुत गरिन्छ :

लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लिखित **माटोका गीतहरू** (२०६३) को भूमिकामा मोदनाथ प्रश्रितले पुरुष र नारीको समानता, हिमाल, पहाड र तराईको एकता, बालबालिकाप्रतिको दायित्व, भ्रष्टाचारबाट देशको मुक्ति, विदेशीको थिचोमिचोबाट राष्ट्रको अमलेख, रुढी, पाखण्ड र अन्धविश्वासको उच्छेद, जातीय भेदभाव र छुवाछुतको अन्त्य, श्रमको सम्मान, समृद्ध देश, सम्पन्न जनता, शान्ति र खुसीको बहाली देशव्यापी शिक्षाको विकास आदि जस्ता अनेक कुरातिर लेखनाथ ज्ञवालीको कलम चलेको चर्चा गरेका छन् ।

शालिकराम पौड्यालले **रूपन्देही जिल्लाको कविताको इतिहास ? सर्वेक्षण र विश्लेषण** (२०६५) भन्ने काव्यमा “लेखनाथ ज्ञवाली एक इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ, अन्याय, अत्याचार र दमनशोषणको विरुद्ध सधैं आवाज उठाउने र उनका कविता कृतिहरू पनि त्यस्तै भएको उल्लेख गरेका छन् ।” भनी ज्ञवालीको बारेमा सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ ।

लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लिखित **अक्षर** (२०६८) को भूमिकामा कृति बूँद रानाले बर्ता के लेखूँ, लेखूँ ? भन्ने शीर्षकमा म लेखनाथ ज्ञवालीलाई अत्यन्त सचेष्ट र जिम्मेवार स्रष्टाको रूपमा पाउँछु । उनको चेतनाले सदैव श्रमको सेवा गरेको छ । पसीना

बगाउनेहरूको पक्षमा प्रचुर मात्रामा पसीना छरेको छ । ज्ञानको हकमा विज्ञानका समर्थक उनीहरू सगौरव प्रगतिशील स्रष्टाको माथिल्लो श्रेणीमा राख्न सकिने कुराको चर्चा गरेको पाइन्छ ।

रम्भा पौडेल (ज्ञवाली) द्वारा लिखित **बाबासँगका सम्झनाहरू** (२०६९) शीर्षकमा प्रकाशित कृतिमा लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र लेखन क्षेत्रको बारेमा सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ ।

डा. शिवप्रसाद पौड्यालले **कवि लेखनाथ ज्ञवालीका कविता कृतिको अध्ययन**, (२०७०) शीर्षकको लेखमा "कवि ज्ञवालीलाई नेपालीका चट्ट मुटु छुने शब्दहरूलाई लयागत र भावगत रूपमा प्रस्तुत गर्न अनेक छन्द र लोकलयमा काव्य रचना गर्ने कवि लेखनाथका काव्यमा हार्दिकता, प्रमेमय अभिव्यक्ति, बौद्धिकता, सांस्कृतिक चित्रण पाउनुका साथै राष्ट्रप्रतिको स्वर पनि अगाध रूपमा गुञ्जेको पाइन्छ । यिनलाई नपाली समाजले आम रूपमा र प्रगतिशील साहित्यकार र सांस्कृतिक आन्दोलनका रूपमा लिन सकिन्छ" भन्ने कुरा चर्चा गरेका छन् ।

यसरी हेर्दा ज्ञवालीको विवेकी, लेखनकार्य एवम् अनुसन्धनात्मक शैलीप्रतिको पूर्णतालाई केही तरिकाले अध्ययन गर्ने काम भए पनि उनलाई केन्द्र बनाएर विस्तृत अध्ययन हालसम्म कसैले गरेको छैन । यसै कारण यस शोधपत्रमा उनका कृतिलाई आधार बनाएर उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विस्तृत रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य

लामो समयसम्म नेपाली भाषा र साहित्य क्षेत्रमा अनवरत रूपमा लागिपरेका प्रतिभा लेखनाथ ज्ञवालीको मूल्याङ्कन एकीकृत रूपमा भएको देखिन्न । त्यसैले प्रस्तुत शोध प्राज्ञिक दृष्टिले औतित्यपूर्ण छ । यो शोधकार्य लेखनाथ ज्ञवाली र उनका साहित्यक तथा राजनीतिक क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानबारे जान्न चाहने सबैका लागि अत्यन्तै उपयोगी हुने देखिन्छ ।

१.६ शोधकार्य सीमाङ्कन

यस शोधपत्रको शीर्षक लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व भएको लेख अनुरूप उनका हालसम्म प्रकाशित नेपाली भाषा साहित्यका कृतिहरूको अध्ययन गरेर जीवनी माथि प्रकाश पार्नु नै यस शोधकार्यको सीमा रहनेछ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा पुस्तकालयीय कार्यलाई सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । यस क्रममा लेखनाथ ज्ञवालीका कृतिहरू तथा उनका बारेमा लेखिएका सूचनात्मक टिप्पणीहरूको अध्ययन गरिएको छ । ज्ञवालीको जीवनी र व्यक्तित्व पक्षको अध्ययन गर्न उनका परिवार तथा इष्टमित्रसँग सम्पर्क गरी क्षेत्र कार्यद्वारा जानकारी लिइएको छ । त्यसैगरी ज्ञवालीका कृतिका बारेमा लेखएिका भूमिका र मन्तव्यलाई पनि सहायक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधपत्र विषयवस्तु, भावविधान, लयविधान, रसविधान, अलङ्कार विधान र भाषाशैलीको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी निम्नलिखित शीर्षकहरू राखिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपत्रको परिचय

दोस्रो परिच्छेद : लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक यात्राको अध्ययन

तेस्रो परिच्छेद : लेखनाथ ज्ञवालीका कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

चौथो परिच्छेद : लेखनाथ ज्ञवालीका गीति सङ्ग्रहको अध्ययन

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक यात्राको अध्ययन

२.१ विषय प्रवेश

प्रस्तुत परिच्छेद लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य यात्रामा केन्द्रित रहेको छ ।

२.२ लेखनाथ ज्ञावालीको जीवनीको अध्ययन

उनको जीवनीमा जन्म र जन्मस्थान, वंशपरम्परा, बाल्यकाल, उपनयन संस्कार, शिक्षादीक्षा, विवाह,, सन्तान, पेसा, रुचि तथा स्वभाव, आर्थिक अवस्था, लेखनका लागि प्रेरणा, प्रकाशित कृतिहरू, सामाजिक संघ संस्थामा संलग्नता, सम्मान तथा पुरस्कारआदि विषयका बारेमा यस परिच्छेदमा खोजी गरिएको छ भने व्यक्तित्वअन्तर्गत शारीरिक, साहित्यक र साहित्येत्तर व्यक्तित्वको बारेमा चर्चा गरिएको छ भने यसै गरी साहित्यिक यात्रालाई चरण विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

२.२.१ जन्म र जन्मस्थान

लेखनाथ ज्ञवालीको जन्म वि.सं. २००० साल असोज ५ गते भएको हो । उनको न्वारानको नाम पनि लेखनाथ ज्ञवाली नै हो । उनको जन्मस्थान गुल्मी जिल्लाअन्तर्गत पर्ने दिमाग गा.वि.स.को बोहा भन्ने ठाउँ हो । पिता ऋषिराम ज्ञवाली र माता कुन्ता ज्ञवालीका कोखबाट जन्मिएका लेखनाथ ज्ञवाली जेठा सन्तान हुन् । (परि.... क '१')

२.२.२ वंश परम्परा र पारिवारिक पृष्ठभूमि

लेखनाथ ज्ञवालीको वंशावली अध्ययन गर्दा करिब २००-२५० वर्षअघि पश्चिम नेपालको अछामबाट याजक भट्टको रूपमा राजाले पण्डितको रूपमा बोलाएका र गुल्मीको ज्ञवा भन्ने ठाउँमा बसोबास रहेको र त्यसैबाट ज्ञवाली थर रहन गएको । करिब २०/२२ पुस्ता भइसकेको र 'ज्ञवा'बाट लेखनाथ ज्ञवालीका जिजुबाजे बोहा भन्ने ठाउँमा

आइ बसेका र त्यहीँ नै लेखनाथ ज्ञवालीको जन्म भएको । ज्ञवालीका बन्धु बान्धव गुल्मीको दिगामदेखि बुटवल, रूपन्देहीसम्म फैलिएको देखिन्छ ।

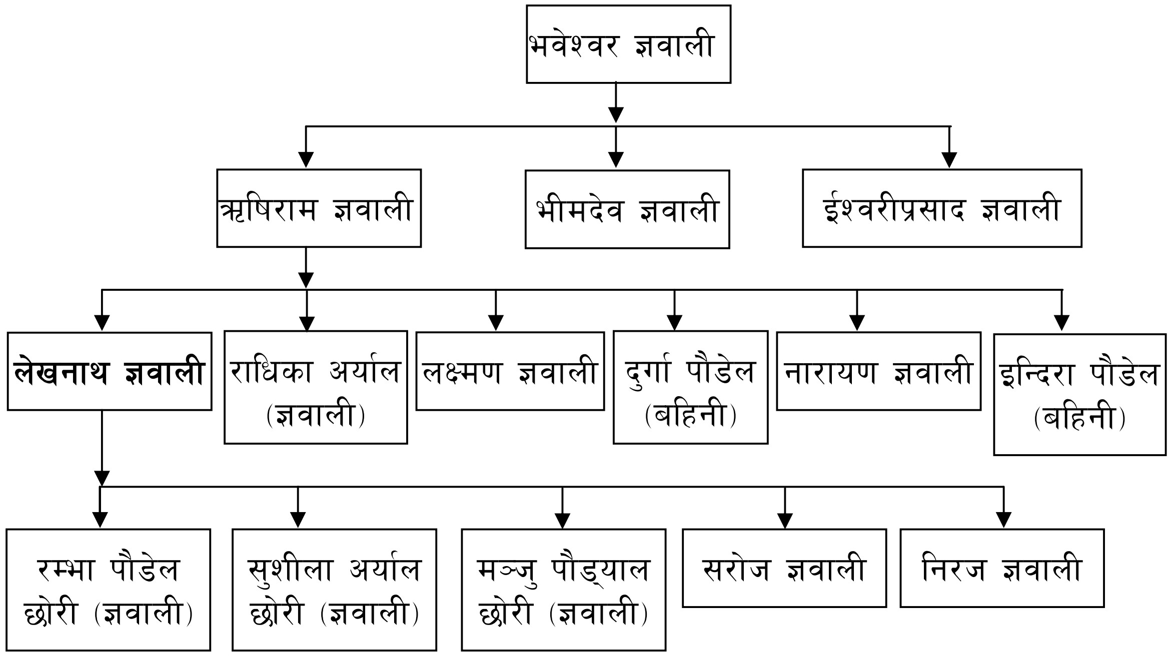

उनका पिता तिन दाजुभाइमध्येका जेठा सन्तान हुन् । लेखनाथ ज्ञवाली, राधिका अर्याल (ज्ञवाली) बहिनी, लक्ष्मण ज्ञवाली, दुर्गा पौडल (ज्ञवाली) बहिनी, नारायण ज्ञवाली र इन्द्रिरा पौडेल (ज्ञवाली) बाहिनी रहेको देखिन्छ । (परि.... क '२')

२.२.३ बाल्यकाल

लेखनाथ ज्ञवालीको बाल्यकाल जन्मघरमा सुखमय अवस्थामा बितेको थियो । उनको प्रथम पाठशाला आफ्नै घर थियो । त्यो बेला अक्षर चिनाउने काम प्रायः घरमै हुन्थ्यो । ज्ञवालीका हजुरबुबा भवेश्वर ज्ञवालीका दुई श्रीमतीहरू हुनुहुन्थ्यो । जेठी श्रीमती धनिकला र कान्छी मनिकला ज्ञवाली हुनुहुन्थ्यो । जेठी श्रीमती धनिकला ज्ञवालीको बुबा ऋषिराम ज्ञवाली, काकाहरू माइला भीमदेव र कान्छा ईश्वरीप्रसाद जन्मनुभयो भने छोरी (फूपू) एउटी हुनुहुन्थ्यो । ज्ञवालीका बुबालाई जन्मदिने हजुरआमा मनिकला ज्ञवालीलाई राम्ररी चिन्न पाएनन् । उनले देखेपछि सम्झन नसक्ने अवस्थामा नै वहाँको र फूपुको निधन भयो । त्यसकारण ज्ञवालीलाई पाल्ने हुर्काउने र सम्पूर्ण हजुरआमाको माया दिने काम जेठी हजुरआमा धनिकला ज्ञवालीले नै गर्नु भयो । लेखनाथ ज्ञवालीलाई ठूलै

हुँदासम्म पनि उनको साख्खै हजुरआमा अर्को हुनुहुन्थ्यो भन्ने थाहा थिएन । ज्ञवाली दुई वर्षको हुँदा नै बहिनी राधाको जन्म भयो र उनले आमाको दुध छोड्नु पऱ्यो । यसले गर्दा पनि उनको लगाव हजुरआमातर्फ बढी भयो । यसरी ज्ञवालीले हजुर आमाको माया र स्नेह पाएको देखिन्छ ।

२.२.४ उपनयन संस्कार र शिक्षा दीक्षा

लेखनाथ ज्ञवालीको उपनयन संस्कार आठ वर्षको उमेरमा भएको हो । उनको उपनयनमा आफ्नै हजुरबुबा भवेश्वर ज्ञवालीले गायत्री मन्त्र सुनाएका हुन् । उनको उपनयन संस्कार वैदिक विधि परम्पराअनुसार गराइएको थियो । लेखनाथ ज्ञवालीको शिक्षालाई अनौपचारिक र औपचारिक गरी दुई भागमा विभजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

२.२.४.१ अनौपचारिक शिक्षा

लेखनाथ ज्ञवालीको प्रथम पाठशाला आफ्नै घर परिवार थियो । उनले आफ्नै हजुरबुबाबाट अक्षर चिनेका थिए । हजुरबुबा धेरै पढेलेखेका त थिएनन् । तर त्यतिबेलाको गृहस्थ जीवनलाई चाहिने हरहिसाब, चिठीपत्र, तमसुक, भरपाई जस्ता आवश्यक कुराहरूले लेखपढ गर्न र रामायण, महाभारत, स्वास्थानी जस्ता पुस्तकहरू राम्रो अर्थ बुझ्ने र बुझाउने गरी पढ्न सक्थे । साथै अक्षर चिनाउने काममा उनी परिवारभित्र सबैभन्दा कुटिल थिए । उनले पाँच वर्षमा हजुरबुबाबाट अक्षर आरम्भ सुरु गरेका थिए । यसै गरी उनका बुबा, माइला बुबा र कान्छा बुबाले शिक्षामा उनलाई अगाडि बढाइदिएका थिए । सुरुमा अक्षर आरम्भ गर्दा जति छिटो लेखेर भ्यायो त्यति छिटो दुधको तर खान पाउने व्यवस्था थियो । हजुरआमाले कचौरामा तर राख्दिने र हजुरबुबाले “लौ छिटो अक्षर लेखेर खा” भन्ने यस्तो उत्प्रेरणा र लालचबाट पनि उनलाई अक्षर सिक्ने हौसला मिल्यो । अक्षर र मात्रा चिनिसकेपछि नाम लेखन सिकाइयो । उनले महाभारत, रामायण, चिठी, तमसुक, हरहिसाब, चण्डी, वेद र रुद्रीको अध्ययन गरे ।

२.२.४.२ औपचारिक शिक्षा

लेखनाथ ज्ञवालीको औपचारिक शिक्षा वि.सं. २०११ सालबाट प्रारम्भ भएको थियो । त्यसै बखत ज्ञवालीले २०११ सालमा पाल्पा जिल्लामा पढ्दा लेखनाथ पौड्यालको "पिँजडाको सुँगा" कविता कण्ठस्थ गर्न पुगेका थिए भने २०१२ सालतिरै आफूले पनि छन्दोबद्ध कविता लेख्न सुरु पनि गरेका थिए । दिगाम गा.वि.स. मौलिपुरमा थुप्रै शिक्षा प्रेमीहरूको पहलमा विद्यालय सुरु भएको थियो । उक्त विद्यालयमा गुरु धातानन्द ज्ञवालीले संस्कृत (कौमुदी, अमरकोश, चाणक्यनीति र केही काव्यहरूको समेत) पढाउँदै त्यही नै ज्ञवालीको पठनपाठन सुरु भयो । गुरुसँग तीन वर्ष अध्ययन गरेपछि थप अध्ययनको लागि बुबाले लेखनाथलाई खिदिममा रहेको हरिहर संस्कृत पाठशालामा लगेका थिए । पढाइका निम्ति अर्घाखाँचीको खिदिममा बस्दा उनको लेखनको शैलीमा अझ निखार आउन थाल्यो तर त्यो बसाइले उनमा साहित्य लेखनले प्रस्फुरण ल्याएपनि बनारसमा पुगेर अध्ययन गर्दा रचिएका उनका कविता कृतिहरू सुरक्षित रहन सकेनन् । त्यहाँबाट २०१७ साल मंसिरसम्म अध्ययन पूरा गरी प्रथमा परीक्षाको प्रमाण पत्र लिएर उनी बनारस गएका थिए ।

२०१७ सालदेखि बनारसको हरिश्चन्द्र विद्यालयमा पढाइ सुरुगरेपछि विभिन्न विद्यालय र कलेज गर्दै उनले इ.सं. १९६७ मा संस्कृत मध्यमा तह र आइ.ए. परीक्षा पुरा गरे । यस समयमा पटकपटक गरी गाउँको प्राथमिक विद्यालयमा २ वर्ष जति आधा स्वयंसेवी र आधा आंशिक पारिश्रमिक सहित अध्यापन गरे । त्यसपछि साहित्य शास्त्रीको लागि अध्ययन गर्दागर्दा उनी पार्टीको काममा सक्रिय हुन थाले र क. पुष्पलाल श्रेष्ठले नेतृत्व गरेको नेपाल कम्युष्ठि पार्टीमा आबद्ध भई भूमिगत भए । त्यसपछि उनको उच्च शिक्षाको सपना कहिल्यै पुरा भएन । सुरुमा संस्कृत विषय अध्ययन गर्दा उनीहरूमध्ये धेरैजसोलाई अङ्ग्रेजी, विज्ञान र गणित पढ्नुपर्छ भन्ने हेक्का भएन तर २०१७ सालको परिवर्तनपछि चलेको राजनैतिक गतिविधि र देशमा २०१६ सालदेखि नै बढ्दै गएको स्कुल स्थापना गर्ने लहरले उनलाई अङ्ग्रेजी पूर्वमध्यममा परीक्षा दिँदा उनले लुकेर दुई विषय अङ्ग्रेजी समेत अतिरिक्त लिएर पूर्व मध्यमा पास गरे । त्यही शिक्षाको आधारमा लेखनाथ ज्ञवालीले १९६६ मा वनारसको हरिश्चन्द्र कलेजबाट प्रारम्भ भरी अतिरिक्त

विषय संस्कृत लिई १९६६ मा अङ्ग्रेजी उत्तरमध्यमा तहको शिक्षा उत्तीर्ण गरे । (परि.... ख '२')

२.२.५ विवाह र सन्तान

लेखनाथ ज्ञवालीको विवाह चौध वर्षको उमेरमा २०१४/१५ सालतिर दश वर्षकी आशासँग भएको हो । त्यस बेला दुलाहा स्वयंले केटी हेरेर आजकल जस्तो एक अर्कालाई मन पराएर बिहे गर्ने चलन थिएन । गाउँका कुनै लमीको सिफारिसमा अभिभावकको चित्त बुझेपछि विवाह हुन्थ्यो । श्रीमती लेखनाथ ज्ञवालीभन्दा ४/५ वर्ष कान्छी हुनाले झन् केटाकेटी थिइन् । घरमा आएर पनि उनका बहिनीहरूसँग चारी खेल्ने बानी थियो । उनी अठार, उन्नाइस वर्ष नहुँदासम्म पति र पत्नीको जस्तो सम्बन्ध भएनको थिएन । लेखनाथ ज्ञवालीका पाँच सन्तानमध्ये ३ छोरी र २ छोरा रहेका छन् । उनका सम्पूर्ण छोराछोरीहरूको विवाह भइसकेको छ । जेठो छोरा सरोज ज्ञवाली सिद्धार्थ डेभलपमेन्ट बैंकमा कार्यरत छन् भने कान्छा छोरा निरज ज्ञवाली बेलायतमा छन् । जेठी छोरी रम्भा ज्ञवालीले काठमाडौंमा पढाउँछिन् भने माइली र कान्छी छोरीले यहीँ बुटवलमा पसल गरेर बसेका छन् । (परि.... ख '३')

२.२.६ पेसा

लेखनाथ ज्ञवालीले आफ्नो जीवनको १३ वर्षको समय शिक्षण पेसामा खर्चे । उनले प्रथम पटक २०२६/२०२७ सालदेखि गुल्मीको शृङ्गामा शिक्षक भएर काम गरेका थिए । उक्त विद्यालयमा पढाउँदा पढाउँदै तत्कालीन प्रशासनिक ज्यादतीका कारण २०३० सालतिर उनले पहाड छोड्नु पऱ्यो । केही समय उनले आफ्नै गाउँमा स्वयंसेवी शिक्षक भएर काम गरे । २०४७ सालमा स्थानीय साथीहरूको आग्रहमा उनले न्यू लाइट बोर्डिङ हाई स्कूल शङ्करनगरमा पढाउन थाले । करीब ५ वर्ष त्यस बोर्डिङमा अध्यापन गरेपछि २०५२ सालमा प्यारामाउन्ट बोर्डिङ हाईस्कुल खोली त्यसको गुणस्रतका लागि समर्पित भई लागे । एक कुशल र योग्य शिक्षक भएर पनि शिक्षण पेसालाई ज्ञवालीले जीवनको अन्तिम लक्ष्य र उद्देश्य बनाई त्यसमा निरन्तरता दिन सकेनन् । (परि.... ग '१')

२.२.७ रुचि तथा स्वभाव

लेखनाथ ज्ञवालीको रुचिको विषय साहित्य र सङ्गीत देखिन्छ । उनलाई मन छुने साहित्य र गीतसङ्गीतले आनन्द दिने गरेको पाइन्छ । त्यस बाहेक आत्मकथा, इतिहास, यात्रा वर्णन र युद्ध वर्णनलाई पढ्दा र सुन्दा पनि उनी सबै कुरा बिर्सन्थे । शत्रुको गुण र योग्यतालाई सहज स्विकार्ने ज्ञवालीको आत्मप्रशंसा र अहंकार मन नपर्ने विषय थिए । उनी तडकभडकभन्दा सादा जीवन र आमजीवन बाँच्नुपर्छ भन्ने व्यक्तित्व थिए । ज्ञवाली कुनै न कुनै काम गरेर व्यस्त रहन मन पराउने व्यक्ति थिए । उनलाई फलफुल र अन्नमा आँप, उखु र मकै उनलाई बढी मन पराउथे । ज्ञवाली सानैदेखि सरल मिजासिलो स्वभावका थिए । दया करुणा र समवेदना उनलाई हुर्काउने हजुरआबाट पाएको शैशवकालको गुण हो र त्यो बुढेशकालमा अझ बढेको छ । विचारमा कहिल्यै पनि विचलित नहुने र त्यसलाई पूरा गर्न लेखनाथ ज्ञवाली सधैं क्रियाशील हुनु उनको विशेषता देखिन्छ । उनी राष्ट्रघाती र जनघातीहरूलाई घृणा गर्ने त्यस्ता व्यक्ति उनको नजरमा शत्रु पंक्तिमा खडा हुने आततायी थिए । उनलाई मनपर्ने व्यक्तित्वमा लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, माधव घिमिरे, मेक्सिम गोर्की, मोदनाथ प्रश्रित थिए । (परि.... क '३')

२.२.८ आर्थिक अवस्था

लेखनाथ ज्ञवालीको आर्थिक अवस्था बाल्यकालमा अत्यन्त राम्रो, सुखी रहेको देखिन्छ । उनी १७/१८ वर्षको हुँदा क्रमशः दुःखमय हुँदै अहिले दुःख मै व्यतित भएको पाइन्छ । उनी मध्यम वर्गीय किसान परिवारमा जन्मेका हुन् । पहाड बेचेर तराइमा सुखपूर्वक जहान पाल्ने अभिप्रायले तराई झरेका उनका बुबा तराईका पहाडिया जालीहरूको फन्दामा फसेर सुकुम्वासी नै बने । उनले गुल्मीको शृङ्गा विद्यालयमा पढाउँदा पढाउँदै प्रशासनिक ज्यादतिको कारण २०३० सालतिर पहाड छोडेका थिए । उनले डेढ वर्ष जति भूमिगत रहेर पत्रकारिता सुरु गरेको पाइन्छ । २०४४ सालमा भाइ लक्ष्मणले अलग बस्ने इच्छाले गर्दा लेखनाथ ज्ञवाली आमासँग शङ्करनगरमा रहेको ८/१० कट्ठाको जमिनमा आश्रित हुनु पुगे । उनको परिवार पनि त्यही छ जुन अहिले

उनले करिब १३ वर्ष अध्यापन, २० वर्ष सक्रिय पत्रकारिता र बाँकी वर्ष राजनीतिक समाजसेवा र अन्य कार्यमा व्यतित गरेको पाइन्छ । (परि.... क '४')

२.२.९ लेखनको प्रेरणा र प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू

लेखनाथ ज्ञवाली साहित्य क्षेत्रमा संलगनता विद्यार्थी कालदखि नै रहेको देखिन्छ । अक्षर र मात्रा पढेपछि हजुरबुबा र हजुरआमालाई महाभारत र रामायणका पर्व र काण्ड लयात्मक रूपले सुनाउनु उनको बाल्यकालीय अवस्था थियो । तिनै ग्रन्थका विविध प्रसङ्ग र विशेष गरी महाभारतको वनपर्व प्रसङ्गले उनको अन्तरमनमा साहित्यको पहिलो बिजारोपण भएको थियो । लेखनाथ पौड्यालको पिंजडाको सुँगा, तरुण तपसी, ऋतु विचार, लक्ष्मीप्रसाद देवेकाटाको शाकुन्तल, मुनामदन, भिखारी, लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह, बालकृष्ण समको चिसोचुल्हो, माधव घिमिरेको गौरी, मेक्सिम गोर्की, अन्तोन, चेख, सोलो, मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्य र पञ्चायती व्यवस्था पनि उनका प्रेरणाका स्रोत थिए ।

तत्कालीन समयमा नेपाली पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरू बनारसबाटै प्रकाशित भई नेपाल आउँथे । त्यसबेला गुल्मी जिल्लाबाट बनारस पढ्न गएका विद्यार्थीहरूले पनि एउटा साहित्यक पत्रिका "बिहानी पख" निकाले । त्यसमा लेखाथ ज्ञवालीको "बिहानी पख" शीर्षकको कविता "बिहानी पख" पत्रिकाको अङ्क २ मा प्रथम कविताको रूपमा छापियो । यो नै उनको पहिलो कविता बन्न पुग्यो । यही पत्रिकामा नै ज्ञवालीको दोस्रो कविता "कस्तो-कस्तो दिन" प्रकाशित भएको पाइन्छ । ज्ञवालीले अध्ययनको क्रमसँगै विभिन्न पत्रपत्रिकाको सम्पादन तथा आफूले देखे, भोगेका र अनुभव गरेका अनुभूतिका पानालाई लेखका मार्फत् नेपाली समुदायलाई सजग गराएको देखिन्छ ।

ज्ञवालीले २०११ सालदेखि नै नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा आफूलाई समर्पित गरेपनि उनले, २०२० देखि २०२९ सालको अन्त्यसम्म लेखेका थुप्रै पुस्तकहरू ०२९ सालको सदरमुकाम घेराउ अभियानमा जफत भएको र प्रशासनले ती सामग्री जलाएर नष्ट पारिदिएको जानकारी पाइन्छ । उनका हालसम्मका प्रकाशित पुस्तक र कृतिहरूको विवरण तल प्रकाशन वर्षको आधारमा क्रम मिलाएको छ :

तालिका १ : ज्ञवालीका प्रकाशित कृति

क्र.सं.	कृतिको नाम	विधा	प्रकाशन	प्रकाशन वर्ष
१.	दसैंको आसिक	कविता सङ्ग्रह	कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान	वि.सं. २०४६
२.	साथी	स्मृतिकाव्य	कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान	वि.सं. २०५६
३.	खडेरी	लघुकाव्य	कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान	वि.सं. २०५८
४.	माटोका गीतहरू	राष्ट्रियगीत संगालो	एशिया पब्लिकेशन प्रा.लि.	वि.सं. २०६३
५.	नानी	बालगीत र कविताहरू	कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान	वि.सं. २०६८
६.	अक्षर	गद्य तथा पद्य कविता	कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान	वि.सं. २०६८
७.	हाम्रा आवाजहरू	गीतसङ्ग्रह	कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान	वि.सं. २०७०

(परि.... क '५')

२.२.९.१ सामाजिक संघसंस्थामा संलग्नता

लेखनाथ ज्ञवाली २०३४ सालदेखि २०४६ सालसम्म नेपालगञ्जमा रहँदा उनले राजधानीबाट प्रकाशित हुने "जनपक्षीय" साप्ताहिक र "मातृभूमि" पत्रिकाको सुदूरपश्चिमाञ्चलको प्रतिनिधि भएर काम गरेका थिए । उनी प्यारामाउण्ट उच्च मा.वि. (शङ्करनगर) (२०५२) का सदस्य, रेडियो लुम्बिनी (२०५६) का सदस्य, नेपाल पत्रकार महासंघ रूपन्देहीका सदस्य, नागरिक समाज रूपन्देहीका सदस्य, लुम्बीनी अञ्चर स्तरीय गणतान्त्रिक मोर्चाका सदस्य, शङ्करनगर सामुदायिक वन गुरु योजना उपसमितिका

सदस्य, सामुदायिक विकास सहरी शङ्करनगर भारद्वाज ऋण बचत सहकारी आनन्दवान रूपन्देही संस्थामा आबद्ध भई काम गरेको पाइन्छ । (परि.... ग '३')

२.२.१० सम्मान तथा पुरस्कार

नेपाली साहित्यमा र पत्रकारितामा विशेष योगदान दिएका लेखनाथ ज्ञवालीलाई थुप्रै पुरस्कार तथा सम्मानहरू प्रदान गरिएको छ । सम्मान तथा पुरस्कारको कुरा गर्दा सर्वप्रथम उनले २०२०/२१ सालतिर रिडीमा भएको साहित्य गोष्ठी (गुल्मी, पाल्पा र अर्घाखाँचीका सहभागी) मा महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू पुरस्कारको रूपमा पाएका थिए । त्यसपछि २०२४ सालमा अञ्चल स्तरीय चित्रकला प्रतियोगितामा द्वितीय भई नगद र प्रमाणपत्र पाएका थिए । २०५४ सालमा प्रगतिशील लेखकसंघ रूपन्देही र बुटवल साहित्य संगमको तर्फबाट अभिनन्दन (साहित्य सेवा बापत), २०६० सालमा तीर्थमान श्रेष्ठ स्मृति साहित्य पुरस्कार नगद र सम्मानपत्र (साहित्य सेवा बापत), २०६० सालमै प्रेस चौतरी रूपन्देहीद्वारा नगद रु.५००० र अभिनन्दनपत्र र पत्रकारितामा विशेष योगदान बापत, २०५६ सालमा दैनिक जनसंघर्ष, हाइटेक अफसेट प्रकाशनको तर्फबाट कदरपत्र र पत्रकारितामा योगदान बापत, २०६२ सालमा मानव अधिकार तथा शान्ति समाजद्वारा (शान्ति, स्वतन्त्रता र सद्भावको निम्ति योगदान गरेबापत) सम्मानपत्र, २०६३ सालमा सिद्धार्थ साहित्य परिषद रूपन्देहीद्वारा साहित्यक योगदानको निम्ति सम्मान र सम्मानपत्र प्राप्त गरेका थिए । यस्तै गरी प्यारामाउण्ड उच्च मा.वि., शङ्करनगर खानेपानी संस्थाहरूबाट सम्बन्धित योगदान बापत सम्मानपत्र र कदरपत्र एवम् पुरस्कार प्राप्त गरेका थिए । (परि.... ग '४')

२.३ लेखनाथ ज्ञवालीको व्यक्तित्व

प्रस्तुत उपशीर्षकमा शोधनायक लेखनाथ ज्ञवालीको व्यक्तित्व शारीरिक, साहित्यिक र साहित्येत्तर व्यक्तित्वका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

२.३.१ साहित्यकार व्यक्तित्व

ज्ञवालीले सर्वप्रथम वनारसबाट प्रकाशित हुने **बिहानी पख** पत्रिकाको अङ्क २ मा "बिहानी पख" नामक कविताबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका थिए । उनी कवि मात्र थिएनन् बाल साहित्यकार, कविता, काव्य, कथा, उपन्यास, नाटक, गीत, भजन आदि

विधामा कलम चलाउने स्रष्टा थिए । विभिन्न विधामा कलम चलाउने ज्ञवालीका हाल सात पुस्तक मात्र प्रकाशित भएका छन् । उनका अप्रकाशित कृतिहरूमा झङ्कार, बत्ती निभेको घर, परंपिता, संक्षिप्त भजन माला, मेरा मनहरू, मनके बोल र आमा हुन् । कैयौं पुस्तकहरू प्रशासनिक तवरबाट नष्ट भएपनि साहित्य सिर्जनामा कहिल्यैं नथाक्ने ज्ञवालीका काव्यमा श्रुतिमधुरता, सरलता, सहजता, परिष्कृत र सांगीतिक भाषाशैलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ । नेपालीको चट्ट मुटु छुने शब्दहरूलाई लयगत र भावगत रूपमा प्रस्तुत गर्न अनेक छन्द भाषा र लोकलयमा काव्य रचना गर्ने कवि लेखनाथ ज्ञवालीका काव्यमा हार्दिकता, प्रेममय अभिव्यक्ति, बौद्धिकता, पाउनुको साथै राष्ट्रप्रतिको स्वर पनि अगाध रूपमा गुञ्जेको पाइन्छ । (परि.... ग '६')

२.३.२ साहित्येतर व्यक्तित्व

लेखनाथ ज्ञवाली नेपाली साहित्य बाहेकका क्षेत्रमा पनि क्रियाशील रहेको देखिन्छ । ज्ञवालीले अध्ययनसँग राजनीति, समाजसेवी तथा शिक्षण पेसामा सक्रिय भएकाले यिनको व्यक्तित्वलाई सम्पादक व्यक्तित्व, राजनैतिक व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्वका आधारमा अध्ययन गरिन्छ ।

२.३.२.१ शारीरिक व्यक्तित्व

शारीरिक संरचनाका दृष्टिले लेखनाथ ज्ञवालीको बाह्य व्यक्तित्वलाई झट्ट हेर्दा मझौला कद र गहुँगोरो वर्ण, मुहार हाँसेखुलेको अग्लो कद करिब ५.४ फिट रहेको जानकारी पाइन्छ । मझौला निधार, मिलेको अनुहार र कालो आँखा भएका ज्ञवाली सर्ट, पाइन्ट र कोट लगाएर हिड्न मनपराउने व्यक्ति थिए । उनी जति सरल र मिलनसार त्यति नै गम्भीर स्वभाव उनको थियो । लेखनाथ ज्ञवाली विशेष गरी छातीको रोगबाट २०२३/२४ तिर ग्रसित हुन पुगे । पटक पटक औषधि गर्दा पनि रोग सञ्चो नभएपछि थप उपचारको लागि बनारस, पाल्पाको मिसन, भारतको नागाल्याण्ड अपस्तालमा उपचार भएको थियो । ज्ञवालीको बोलीमा नम्रता, मीठास, स्पष्ट अभिव्यक्ति र खुला स्वरले गर्दा बौद्धिक व्यक्तित्वको रूपमा देखिनु हुन्छ । ब्राह्मण परिवारमा हुर्केर बढेर संस्कृत शिक्षा ग्रहण गरेका ज्ञवालीको व्यवहारमा त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ । अरुको कुभलो कहिले नचिताउने सरल र शान्त स्वभाका ज्ञवाली सबै ठाउँमा छिट्टै मिसिन सक्ने व्यक्तित्वका रूपमा उहाँलाई लिन सकिन्छ । (परि.... ग '५')

२.३.२.२ सम्पादक व्यक्तित्व

लेखनाथ ज्ञवालीले २०१९ तिर पहिलो सम्पादन कार्य "बिहानी पख" को प्रकाशनबाट आरम्भ गरेका थिए । त्यसै गरी "निष्पक्ष ध्वनि", "विचार" (भैरहवा), "लालीगुराँस" (नेपालगञ्ज), "जनमत" (नेपालगञ्ज), "एक्सरे" (बुटवल), "अंकुर" साहित्यक मासिक (नेपालगञ्ज), जनघोष साहित्य मासिक (बुटवल) र अन्य सानातिना पत्रपत्रिकाको प्रकाशन र सम्पादनहरू लेखनाथ ज्ञवाली सम्पादन रहेको जानकारी पाइन्छ ।

लेखनाथले २०३१ तिर पहिलेको "निष्पक्ष ध्वनि" र पछि "विचार" (भैरहवाबाट प्रकाशित हुने) मा केही वर्ष सम्पादन कार्य गरेका थिए । "मातृभूमि" साप्ताहिक सम्पादक भई (२०३५ देखि २०५३) लामो समयसम्म नेपालगञ्जमा लेखनाथ ज्ञवालीले पत्रकारिता पेसा गरेर महत्त्वपूर्ण पत्रकारको हैसियतमा क्रियाशील रही बसेका थिए (पौड्याल, २०७० : ४१) ।

२.३.२.३ राजनैतिक व्यक्तित्व

लेखनाथ ज्ञवालीका व्यक्तित्वका विविध पाटामध्ये राजनीतिक पाटो पनि एउटा महत्त्वपूर्ण पाटो हो । लेखनाथ ज्ञवाली बनारसमा अध्ययन गर्दा पुष्पलालाको सम्पर्कमा पुगे । उनी मार्क्सवादतिर आकर्षित भए । साम्यवादतिर आकर्षित भए । उनी कम्युनिष्ट बने र अध्ययन पछि गाउँतिर फर्केर पाटीको नीतिनिर्देशअनुसार काम गर्न थाले । वि.सं. २०१९ सालमा बनारसमा पढ्दा उनी कम्युनिष्ट पार्टीमा प्रवेश गरेका थिए । उनले त्यतिबेला बनारस युनिटमा रहेर काम मात्र गरेनन्, त्यहाँ उनले द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद र ऐतिहासिक भौतिकवादको सम्बन्धमा मास्टरसित प्रशिक्षण समेत लिए । नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीका संस्थापक नेता पुष्पलालसित प्रशिक्षण लिने कुरा त यिनको नियमित जस्तै थियो । उनी त्यतिबेला प्रशिक्षणमा आफ्ना साथीहरूसित सधैं जनवाद, जनजीविका र राष्ट्रनिर्माणकै बारेमा कुराकानी गर्थे र त्यसै विषयमा चिन्तित पनि रहन्थे ।

बनारसबाट फर्केपछि लेखनाथ ज्ञवालीले आफ्नो गाउँ गुल्मी दिमागकै स्कुलमा पढाउन थाले र त्यहाँका जनतालाई प्रशिक्षित गर्न सांस्कृतिक कार्यक्रम गर्न थाले ।

त्यसबेला पार्टीको काम जोडतोडले चलेको थियो । तत्कालीन अवस्थामा दिमागको जङ्गलमा टहरो बनाएर पार्टी भेला गर्दा यस कामको अगुवाई लेखनाथले गरेका थिए ।

वामपन्थी नेताहरूमा अपेक्षा गरिएभन्दा फरकव्यवहार र विकृत कार्यशैली प्रति लेखनाथ ज्ञवाली साह्रै गुनासो गर्थे । जीवनभर लेखनाथ ज्ञवाली मार्क्सवादी, लेलिनवादी आस्थाप्रति बफादार नै रहे । नेपालगञ्जबाट रूपन्देही आएका लेखनाथ २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात् नेपाल कम्युनिष्ट पाटी (मा.ले.) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (मार्क्सवादी) को एकीकरण भएर ने.क.पा. (एमाले) बनेपछि सो सङ्गठनमा आवद्ध भई प्रचार, प्रशिक्षण तथा सांस्कृतिक गतिविधिहरूमा क्रियाशील लेखनाथ एकीकरण पूर्व मनमोहन अधिकारीले नेतृत्व गरेको ने.क.पा. (मार्क्सवादी) मा आबद्ध थिए । २०५४ सालमा एमाले विभाजित भएपछि उनी नवगठित पार्टी मालेतर्फ लागे । २०५५ सालमा तत्कालीन ने.क.पा. (माले) रूपन्देहीले कालापानीमा भएको भारतीय अतिक्रमण विरुद्ध युवा मार्चपास गर्ने कार्यक्रम राख्यो । त्यतिबेला उनी त्यस टिमका प्रमुख थिए । केही समय पनि बित्न नपाउँदै पार्टीले आफ्नो अडान छाडेर पुरानै अवस्थामा फर्केपछि लेखनाथ ज्ञवाली केही समय स्वतन्त्र बाम बनेर बस्न थाले । समय बित्दै जाँदा लेखनाथ ज्ञवाली जनताको लागि भनेर युद्ध लडिरहेको पार्टी माओवादीमा संलग्न हुनुपुगे । यस क्रममा उनी माओवादीको अवध राज्यस्तरीय जनसांस्कृतिक लेखक संघको सल्लाहकार भई क्रान्तिकारी पत्रकार संघमा पनि आबद्ध भए । पत्रकार महासंघद्वारा आयोजित कार्यक्रमका अतिरिक्त अन्य सभा, समारोहमा सहभागी भइकन उनी एमालेबाट माले र माओवादीमा आएको देखिन्छ । २०६२-२०६३ को आन्दोलन पछि लेखनाथ ज्ञवाली लुम्बनी अञ्चल स्तरीय गणतान्त्रिक मोर्चामा पनि आबद्ध भएका थिए । उनी जनसांस्कृतिक महासंघ आबद्ध मधेस राज्य समितिका सल्लाहकार रहेका थिए (रम्भा पौडेल, बाबासँगका सम्झनाहरू, २०६९, पृ.९-२१) ।

२.३.२.४ समाजसेवी व्यक्तित्व

जीवनको अधिकांश समयावधि प्राध्यापन र पत्रकारितामा बिताएका ज्ञवालीले समाजसेवा क्षेत्रमा पनि उत्तिकै योगदान दिएका थिए । विशेष गरी स्कुल स्थापनाका कार्यमा, अध्यापनमा, पत्रकातिारमा, साहित्य सिर्जनामा, रेडियो सञ्चालनमा उनको

समाज सेवा मिसिएको छ । शङ्करनगरमा रहेको गंगालाल पुस्तकालय र शङ्करनगर माध्यमिक विद्यालयमा उहाँको विशेष योगदान रहेको छ । यसै गरी निजी क्षेत्रबाट स्थापित न्यूलाइट हाइस्कुल तथा प्याारमाउण्ट हाइस्कुलको स्थापना र सञ्चालनमा पनि उहाँको योगदान रहेको छ । यसै गरी शङ्कर नगरमा रहेको वनबाटिका अहिले पर्यटकीय गन्तव्यको आकर्षक थलो समेत बन्न थालेको छ । यसको स्थापनामा पनि लेखनाथको विशेष योगदान छ । लेखन कार्य सँगसँगै २०२६ सालदेखि गुल्मीकोर शृङ्गाबाट अध्यापन कार्य शुरु गरेका ज्ञवालीले गाउँमै स्कुल खोल्न सबैलाई प्रेरित गरेर स्वयंसेवी रूपमा पनि काम गरेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त पुस्तकालय स्थापना, सामाजिक संस्थामा क्रियाशीलता, कुनै न कुनै ठाउँमा उनको योगदान अवस्य रूपमा रहिआएको छ । बाटो, पानी, बिजुली, वन पर्यावरण, सरसफाइका विविध काममा संलग्न हुँदै आएका ज्ञवालीले मानिसलाई शिक्षित पार्ने काम उनको ठूलो सामाजिक काम गरेका छन् । (परि.... ग '७')

२.३.२.५ शिक्षक व्यक्तित्व

लेखनाथ ज्ञवालीले आफ्नो जीवनको १३ वर्षको समय शिक्षण पेसामा खर्चेका थिए । तत्पश्चात् २०२० तिर आफ्नै गाउँमा स्वयंसेव शिक्षक भएर काम गरेका थिए । शिक्षण पेसामा रहँदै ज्ञवालीले नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा लागेर साहित्य सिर्जना गरी श्रीवृद्धि गर्ने काम पनि गरेका थिए । उनले प्रथमपटक २०२६/२७ सालदेखि गुल्मीको शृङ्गामा शिक्षक भएर काम गरेका थिए । ज्ञवालीले गुल्मीको शृङ्गा स्थित विद्यालयमा पदाउँदा पढाउँदै तत्कालीन प्रशासनिक ज्यादतिका कारण २०३० सालतिर पहाड छोडेका थिए । २०४५/४६ मा ज्ञवाली पूर्णरूपले रूपन्देहीको शङ्करनगरमा बसाइसराइ गरेपछि उनले २०४७ सालदेखि स्थानीय साथीहरूको आग्रहमा न्यूलाइट बोर्डिङ हाईस्कुल शङ्करनगरमा पढाउन थाले । करिब ५ वर्ष न्यू लाइटमा अध्यापन गरेपछि आफ्ना सहयोगी साथीहरूको सल्लाह र निर्णयमा २०५२ सालमा प्यारामाउण्ट बोर्डिङ हाईस्कुल खोली त्यसको गुणस्तरका निम्ति समर्पित भई लागे । कुशल र योग्य शिक्षक भएर पनि ज्ञवालीले शिक्षक पेसालाई जीवनको अन्तिम लक्ष्य र उद्देश्य बनाई त्यसमा निरन्तरता दिन सकेको पाइदैन । (परि.... ग '८')

२.३.२.६ अध्येता सङ्ग्रह व्यक्तित्व

लेखनाथ ज्ञवालीका अन्य व्यक्तित्व जस्तै अध्येता व्यक्तित्व पनि एउटा पहिचानको र रुचिको विषय हो । लेखनाथ ज्ञवालीले बनारस आउने जाने क्रममै वि.सं. २०१८ सालतिर घरको एउटा कोठामा पुस्तकालय स्थापना गरेका थिए । पुस्तकालयको नाम 'जनजीवन पुस्तकालय' राखिएको थियो । त्यसको रेखदेखको जिम्मा दामोदर ज्ञवाली, भुपेन्द्र ज्ञवाली, लक्ष्मण ज्ञवाली र दुर्गा ज्ञवालीलाई दिइएको थियो । पुस्तकालयमा थुप्रै पुस्तक सङ्कलन हुँदै थिए । उनको सङ्ग्रहरू मासिक, साहित्यिक पत्रिका र सचित्र चीन पत्रिकाहरू पनि नियमित आउँथे । गाउँमा शैक्षिक जनजागरण ल्याउने क्रममा उनले आफ्नो घरमा पुस्तकालय खोल्न पुगे । यसरी घरमा पुस्तकालयको स्थापना गर्नु उनमा पुस्तकालयप्रतिको ज्ञान र अभिरुचि हो भन्ने देखिन्छ । त्यस पुसतकालयमा भएका कविताका रमाइला किताब पढ्ने अनि लेखनाथ दाइले बनाएका चित्र हेर्ने काम लेखनाथका भाइ लक्ष्मण र बहिनी दुर्गा लगायत अन्य गाउँका साना विद्यार्थीहरू त्यस पुस्तकालयमा आइ रमाउने गर्दथे (पौड्याल, २०७० : ३५-३६) ।

२.३.२.७ चित्रकार व्यक्तित्व

चित्रकारिता लेखनाथ ज्ञवालीको रुचिको अर्को विषय थियो । यही विशेषताका कारण उनी आफूलाई मनमा लागेको र आफ्नो मनलाई छोएको दृश्यलाई हृदयङ्गम गरी तुरुन्त चित्र बनाउने गर्थे । जोसुकैलाई अगाडि उभिन पठाए पनि उसको चित्र दुरुस्त बनाइ दिन्थे । लेखनाथ ज्ञवाली प्रकृति प्रेमी पनि थिए । हिमाल, पहाड, समुद्र, नदी, झरना, चउरमा चरिरहेका गाई, रुखमा बसेको चरा, पानीमा खेल्दै गरेका हाँस, कुखुरा, स्तनपान गराउँदै गरेकी महिला यस्तै यस्तै अनेक चित्रहरू लेखनाथ ज्ञवालीले बनाएका थिए । उनले बनाएका चित्रको एउटा एल्वम घरमा पनि राखिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

लेखनाथ ज्ञवालीका कविता कृतिहरूको अध्ययन

३.१ विषय प्रवेश

हिन्दू धार्मिक मान्यता प्राचीन शैलीले मनाउने दसैंलाई कविले युगानुसार मनाउनुपर्ने धारणा अगाडि सारेका छन् । उमेर र सम्बन्धअनुसारको आसिक दिने क्रममा उनले पत्नीलाई टीका र जमरा लगाइ दिँदा दिने आसिकबाट यसको विषय प्रवेश भएको छ । पत्नीलाई घरको इज्जत, मन्दिर, असल मित्र, सहनशील, पृथ्वी, आमा आदि रूपका रूपमा लिएका छन् ।

३.२ 'दसैंको आशिक' कविता सङ्ग्रहका अध्ययन

लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लेखिएको 'दसैंको आशिक' (२०४६) सालमा प्रकाशित भएको कृति हो । कविता सङ्ग्रहको आधार ज्ञवालीको यो प्रथम कविता सङ्ग्रह हो । जम्मा बीस पृष्ठमा संरचित यस कृतिमा दशवटा कविताहरू संकलित छन् ।

लेखनाथ ज्ञवालीले 'दर्शैको आसिक' कवितामा हिन्दुहरूको महान्पर्व वडा दसैंमा चाडपर्वमा मान्छेका धेरै तडकभडक देखाउने प्रवृत्तिलाई उजागर गर्न कविले विभिन्न पुराना आसिक दिने चलन चल्तीलाई अन्त्य गर्नुपर्छ भन्ने भावनाले आधुनिक किसिमले दसैंजस्तो चाडलाई सबैल समान रूपले मनाउन पाउनुपर्छ भन्ने कविताहरूको सङ्ग्रहबाट कविले "दसैंको आशिक" शीर्षक राखिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत 'दसैंको आशिंक' कविता सङ्ग्रह अन्तर्गत दशवटा फुटकर कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूका शीर्षकहरू विषयवस्तुका आधारमा रचना गरिएका छन् । यस कविता सङ्ग्रहको सबभन्दा लामो कविता 'छोरीलाई' रहेको छ भने सबैभन्दा छोटो 'भान्जाभान्जीलाई' कविता रहेको छ ।

'दसैंको आसिक' कृति बाह्य संरचनाका दृष्टिले बीस पृष्ठमा संरचित गरिएको छ । यस कविता संग्रहमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरिएको छ । पहिलो कविता 'पत्नीलाई' मा छत्तीस, दोस्रो कविता 'छोरीलाई' मा अठ्चालीस, तेस्रो कविता 'छोरालाई' मा अठ्ठाइस, चौ कविता 'बैनीलाई' मा बीस, पाँचा कविता 'भाइलाई' मा छत्तीस, छैठौं

कविता 'भान्जाभान्जीलाई' मा चार, साँतौ कविता 'ज्वाइलाई' मा सोह्र, आठौ कविता 'सबलाई' मा बाह्र, नवौ कविता 'सबै सबैलाई' मा अठ्चालीस र दशौं कविता 'प्रण' मा बत्तीस पाउहरू गरी जम्मा दुई सय असी पाउहरूले संरचित छ । यसरी उक्त कुराहरूले यस कृतिको बाह्य संरचनालाई स्पष्ट पारेको छ ।

कविका अनुभूतिहरूमा, भावनाहरूलाई सरल सरस भाषामा श्लोकबद्ध गरी पाठकहरूको हृदयलाई हृदयसंवेध बनाउन सक्नु कृतिको आन्तरिक संरचना हो । 'दशैंको आशिक' कविता सङ्ग्रह भित्रका प्रत्येक कविताका पाउहरूले पाठकहरूको मुटु छुने खालका छन् । कविताको उठान, विकास र अन्त्य क्रमिक रूपमा भएकाले गर्दा आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले यस कृति संगठित एवम् सबल भएको देखिन्छ । तसर्थ प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्रका प्रत्येक कविताहरूको आन्तरिक र बाह्य दुवै संरचना सशक्त र सबल भएका छन् ।

३.२.१ विषयवस्तु

'दसैंको आशिक' कविता सङ्ग्रहभित्र रहेका कविताहरूले विविध, विषयवस्तु अङ्गालेको पाइन्छ । धर्म, कर्म, समाज, राष्ट्र, आदर्श जीवनका विभिन्न मूल्य र मान्यताहरूलाई लिएर कविले आफ्ना भावनाहरूलाई व्यक्त गरेका छन् ।

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको पहिलो कविता 'पत्नीलाई' रहेको छ । वास्तवमा पत्नी भनेको इज्जत, घरको आधार, मन्दिर सुखको दरबार हो । जुन भत्केमा घर नर्कजस्तै हुन्छ । जीवनभर एउटै रथका दुई पाङ्ग्रा भएकाले घरलाई राम्ररी समाल्नु भनिएको छ । घनघोर दुःखमा उसैको साथ चाहिने हुनाले आमा समान पत्नी यो घरको शक्ति सम्पनन श्रीसम्पत्ति हुन भन्ने दृष्टिकोणलाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

पत्नी इज्जत हो गृहस्थहरूको आधार हो झोपडी,
पत्नी मन्दिर एक-एक घरको, हो उन्नतीको कडी
त्यो दर्बार अनन्त सुख्खहरूको भत्की भने गैगयो
यो संसार विरूप नर्कसरि त्यो बिग्री भने भैगयो ।

(पत्नीलाई, पृ.१)

आमारूप, असाध्य शक्ति, घरको हो सम्पत्ति श्री सत,
त्यो सच्चा यदि हो भने जगत्मा टिक्दैन है आपत,

त्यो बिग्रेपछि छैन केही वनको बाटो हुन्छ नि,
लोग्ने हो ? इतिहास यै छ जगको बच्चा कहाँ हुन्छ नि ?

(पत्नीलाई, पृ.२)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको दोस्रो कविता 'छोरीलाई' रहेको छ । लक्ष्मी भै जन्मिएकी छोरीले गर्दा घर उज्यालो भएको छ कि मौरीले बटुलेको मह जस्तै । जीवनमा जहिले पनि चरित्रवान् व्यक्ति हुन र सधैं उच्च शिर बनाइ हिड्नु, आफ्ना सासु, ससुरालाई मातापिता सरी मान्नु पर्छ । वास्तवमा छोरीको जन्मथलो माइतीघर भएता पनि कर्मथलो घर भएकाले आफ्नो पतिको इन्ज्जतमा धब्बा नलगाउन भनिएका छ । उक्त कुरालाई कविले निम्न पंक्तिमा व्यक्त गरेका छन् :

हाम्ले लक्ष्मी भनेर पुजन गऱ्यौं तिम्लाई यो मन्मन
तिम्ले टेकिदिए पनि जगत यो लाग्न उज्यालो झन,
खै भन्ने सकिँदैन भित्र मनमा मायाँ कती हो तह ?
मौरीले बटुले सरी छ महमै पोला परेको मह ।
गर्न इज्जत बाबु तुल्य ससुरा आमा सरी सासुको
उस्तै हो इतिहास सानु घरको हाँसो खुसी आँशुको
हाम्रो नाम नल्याउ दुष्टहरू या पापिष्टको लाभमा
कैल्ये तुच्छ नलाउ पत्नि-पतिको धब्बा कुनै नाममा ।

(छोरीलाई, पृ.४)

प्रस्तुत कविता संग्रहको तेस्रो कविता 'छोरालाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा छोरालाई आंशिक दिने क्रममा लामो आयु, उच्च विचार बलियो इच्छाका साथै मान प्रतिष्ठा रहिरहोस् । घमण्ड कहिल्यै नगरी सधैं कर्म पथमा लागेर अन्यायमा मत नलगाउन भन्ने कुरा कविले व्यक्त गरेका छन् । सबैसँग सदव्यवहार गरी अर्काको आतमा पीडा दिनुहुँदैन भन्दै जुन व्यक्तिले अन्यायमा फसाइ अरुलाई रुवाउँछ त्यो व्यक्ति पीडा लिएर मर्छ भन्ने कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

लामो आयु, विचार उच्च, बलियो इच्छा र विश्वास होस्
आफ्ना सीप र काम शब्दहरूमा पक्का भरोसा रहोस्,
हेरोस् सभ्य समाजले समयमा फर्केर तिम्रोतिर
सोझो सौम्य संधै प्रतिष्ठित रहोस्, छोराहरू ! यो शिर !

ठग्न घोर अधर्म भाग अरुको हर्नू महा-पाप हो,
मान्छेलाई फँसाउनु कुलतमा अन्याय हा ताप हो
जसले शोषण गर्छ क्रुर छलले हत्या हजारौं गरी
त्यो धिक्कार लिएर मर्छ जगतै पिल्स्याउनेमा गरी ।

(छोरालाई, पृ.७)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको चौथो कविता 'बैनीलाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा एउटै घरमा जन्मेर पनि आफ्नो जन्मथलोलाई छोडेकोमा कविले चिन्ता प्रकट गरेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी सुखमा नमाती जीवनमा हरेस् नखाइ अन्यायका विरुद्ध हिड्नुपर्छ भनेर कविवल यसरी व्यक्त गरेका छन् :

जन्मायो दशधार खाई जसले बिर्सेर आमा त्यही
हुर्कायो दुःखभित्र आफू जलदै बिर्सेर बाबु त्यही
माती सम्पत्ति एस सोख धनले मैमत्त बन्नेतिर
बैनी हो ! नबढोस् पाउ गहिरो काँडा त्यता छन् भिर ।
मात्नु हुन्न कदापि सुख्खहरूमा बिर्सेर आफ्न पन
खानू हुन्न हरेस दुख्खहरूले च्यापेँ पनि छिन्छिन्न,
आफ्ना शुद्ध चरित्रबाट सबमा राखेर माया हिडँ,
यो छाती बलियो गराई छिचरा अन्यायमाथि भिड !

(बैनीलाई, पृ.८)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको पाँचौ कविता 'भाइलाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा कविले भाइलाई कुनै रोग नलागि दीर्घायु भन्दै हामी जुन सपना बोकेर हुर्क्यौं त्यो सपना पुरा गर्नुपर्छ । त्यस कारण दाजुभाइमा आमाको दुध चुसर पनि भाइभाइमा बैरी बन्ने आफ्नै मान्छेबाट घृणित हुन कुरा उल्लेख गर्द यसले माथि उठ्न नसक्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । वास्तवमा मान्छे झुठो चीजमा नझुकी अन्याय कसैको गर्न हुँदैन । यदि जहाँ अन्याय हुन्छ त्यहाँ बस्न पनि हुँदैन भन्ने कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

लागोस् केहि न आजका समयको हो रोग आडम्बर,
उस्तै स्नेह मिठासयुक्त सबको बाँचीरहोस् यो घर,
यौठा फूट हुँदा समस्त सुनको लंका डढेको तिर
जाओस् ध्यान अवश्य भाइहरूको कैल्यै नहूँ अस्थिर ।
मान्छे झुक्न हुँदैन झुठ चिजमा कैल्यै पनि मन्मन

जो अन्याय अंघेर गर्छ उसको सक्दैन कोही हुन
गर्न हुन्न विकाइदा कहिँ पनि आफन्छ हो या अरु,
बस्नै हुन्न भने त छोडि घर यो भो जाउँ अन्तै बरु ।

(भाइलाई, पृ.१०)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको छैठौ कविता 'भान्जाभान्जीलाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा कविले भान्जाभान्जीलाई झोलीका देउता मानरे सधैं तिमीहरूको ध्यान पढ्नमा जाओस् भनी यसरी व्यक्त गरेका छन् :

भान्जाभान्जि र नाति र नातिनीहरू हुन् झोलिका देउता
भित्रै लाग्छ नदेखिने हृदयमा माया कता हो कता,
तिम्रो स्वर्ण भविष्यमाथि अहिले बोल्नु यहाँ खै कति ?
तिम्रो लागिरहोस् पढ्न मन है, राम्रो कुरामा मति !

भान्जाभान्जीलाई, पृ.१३)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको सातौं कविता 'ज्वाइँलाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा कविले जीवनमा कहिले पनि घमण्ड नगरी उच्च जीवनका साथै समाजमा सधैं राम्रो नाम चलाइ इज्जत साथ बस्नु भन्ने कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

लाग्नूपर्छ मनुष्य स्वच्छ मनले सक्दो भलाईतिर
आफ्ना हो ! नपुगौं घमण्ड धनले आफ्नै नचिन्नेतिर ।
यौटा सभ्य समाजभित्र रहने सम्बन्ध सग्लो रहोस् ।
उस्तै हो परिवार इज्जत ठूलो सानू कसैको नहोस् ।

(ज्वाइँलाई, पृ.१४)

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहको आठौ कविता 'सबलाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा कविले बान्धव, बन्धु, सासु, ससुरा, छोरी, सबलाई भनेर उल्लेख गरेका छन् । साथीहरूलाई माया बाड्दै पत्नीको डर मान्न भनी सबलाई दसैंको शुभकामना कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् ।

यस्तै बान्धव बन्धु सासु ससुरा सबलाई मेरो जय !
लाग्ने रै छ अचेत काल युगले है श्रीमतीको भय
साला, भन्नु कसोरी सालीहरू हो ! गाली गरेझै हुने
फेरी साँझ मलाई थप्पड दिंदै तिम्रै दिदी नै रुने ?

(सबलाई, पृ.१५)

'दसैंको आसिक' कविता सङ्ग्रहको नवौं कविता 'सबै सबैलाई' रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा कविले घर परिवार, छोरी, बुहारी, भित्रहरू, वारिपारि, भतिजा, सालासाली, गोराकाला आदि समेटिएको छ । यदि कसैले आफ्नो राष्ट्र कमजोर गराउन खोजेमा त्यसको हित नहुने, कर्म नै ईश्वर भनिएको यस कवितामा नशालु कुकृत्य र नक्कलमा नफसी संसारलाई अगाडि बढाउनु भनेर लागोस्, मान्छेको सन्ताप कालो हटोस्, सबैले पढ्न पाउन्, छोरा छोरी समान होउन् भन्ने कुराको यसरी चित्रण गरेका छन् :

हाम्रो यो परिवारभित्र रहने छोरी बुहारीहरू
नाता इष्ट कुटुम्ब मित्रहरू या वारी र पारीहरू
हाम्रै हुन सब भेद छैन भतिजा साला र सालीहरू
आफ्नै हुन् सब छुत छैन सुकिला गोरा र कालीहरू
पाऊ पढ्न हजार लाख शिशु हो ! विद्यार्थी हो ! भाइ हो !
पाऊ सन्ततिलाई हेर्न गतिलो हे बाबु हो ! दाइ हो !
कैल्यै भेद नहोस् नाति-नातिना, छारी-बुहारीसित,
सप्पैको मन शीतलो भइरने नाता छ हाम्रो बिच ।

(सबै सबैलाई, पृ.१६)

'दसैंको आसिक' कविता सङ्ग्रहको दसैं कविता 'प्रण' रहेको छ । यस कवितामा कविले आफ्नो देश र जनताको इज्जत बचावटको इच्छा गरिएको प्रस्तत कवितामा नेताहरू प्रति आक्रोश प्रकट गरिएको छ । आजको युग चन्द्रमा टेकी सक्यो तर हामी भने गरिबीको रेखामा अल्झिरहेका छौं । नेपालीको धन, वन पनि उजाड पारी पर आश्रित बनेका छौं । भनेर कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

नेपाली जात यौटा सबल हिजोको शान इज्जेत मान,
लागेको हेर भोकै दिन दिन कवि भो दूर पर्देश जान ?
बिक्ने हो बीरले के अब पनि अरुकै आश जुठो पुरामा ?
हाम्रो ए ! जान्छ क्या हो अझ पनि दिन यो खेर व्यर्थै कुरामा
केटीको लाउने खै फगत गरिबीबिच नाङ्गै निधार ?
फाटेको टोपि जाँगे पटुकी दउरा तर्फ यस्सो निहार !
मान्छे त्यो चन्द्रमाथि पुगिसकि अघि झन् बढन् आँटीरहेछ
धिक्कारै पोज हाम्रो ! दिन दिन सबको चित्त फाटीरहेछ ।

(प्रण, पृ.१९)

३.२.२ लयविधान

लय कविताको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । लय बिनाको कविता कल्पना पनि गर्न सकिन्न । लयले कवितालाई श्रुतिरम्यता प्रदान गर्दछ । १९ अक्षरको 'म' (ऽऽऽ), स (।।ऽ), ज (।ऽ।), स (।।ऽ), त (ऽऽ।), एक गुरु (ऽ) गण हुने शार्दूल विक्रीडित छन्दको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत कविता सङ्ग्रहका प्रत्येक कविता शार्दूलविक्रीदित छन्दमा रचिएको पाइन्छ ।

शार्दूलविक्रीदित छन्दको उदाहरण यसप्रकार छ :
पत्नी इज्जत हो गृहस्थहरूको आधार हो झोपडी
ऽ ऽ ऽ ।। ऽ ।ऽ । । । ऽ ऽऽ । ऽ ऽ । ऽ
पत्नी मन्दिर एक एक घरको हो उन्नतीको कडी
ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ
त्यो दर्बार अनन्त सुख्खहरूको भत्की भने गैगयो
ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । । ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ
यो संसार विरूप नर्कसरी त्यो बिग्री भने भैगयो ।
ऽ ऽ ऽ । । ऽ । ऽ । । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ

(**पत्नीलाई**, पृ.१)

३.२.३ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्र कवि लेखनाथ ज्ञवालीले उपमा अलङ्कार, दृष्टान्त, रूपकअलङ्कार र अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् ।

पाउको अन्त्यमा एकै समान वर्ण (अक्षर) दोहोरियो भने त्यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

पत्नी इज्जत हो गृहस्थहरूको, आधार हो झोपडी,
पत्नी मन्दिर एक-एक घरको, हो उन्नतीको कडी

त्यो दर्बार अनन्त सुख्खहरूको भत्की भने गैगयो
यो संसार विरूप नर्कसरि त्यो बिग्री भने भैगयो ।

(**पत्नीलाई,** पृ.१)

दुई व्यक्ति वा वस्तु (उपमेय र उपमान)को सादृश्य वा तुल्यातालाई उपमा अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

रोपेका तिमीले सबै फुलहरू लौहेर ओरीपरी !
छन् उस्त विरुवा हलक्क तिमी झैं हुर्के नि यी बेसरी,

(**छोरीलाई,** पृ.३)

उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरी फलानु नै फलानु हो भन्नुलाई रूपक अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

पत्नी इज्जत हो गृहस्थहरूको, आधार हा झोपडी,
पत्नी मन्दिर एक-एक घरको, हो उन्नतीको कडी
त्यो दरबार अनन्त सुख्खाहरूको भत्की भने गैगयो
यो संसार विरूप नर्कसरि त्यो बिग्री भने भैगयो ।

(**पत्नीलाई**, पृ.१)

३.२.४ भाषाशैली

जो गर्दैन निसाप आफ्नु घरको गर्ला र के अन्तको ?
फोर्नु हुन्न समग्र सानु चिजमा मच्चेर ढिक्का बल ।

(भाइलाई, पृ.११)

पन्पक्षे व्यभिचार क्रूर कुभलो ब्यैमानि संसारमा
बैरी हुन् छलछाम जान वखडा उद्योग व्यापारमा,
लाग्नूपर्छ मनुष्य स्वच्छ मनले सुक्दो भलाईतिर
आफ्नो हो ! नपुगौं घमण्ड धनले आफ्नै नचिन्नेतिर ।

(ज्वाइँलाई, पृ.१४)

माथिका कवितांश 'निसाप', 'मच्चेर', 'छलछाम', 'पन्पक्षे' जस्ता ग्रामीण भाषाको प्रयोग गरिएको छ भने 'व्यभिचार', 'संसार', 'मन', 'उद्योग', 'स्वच्छ', जस्ता तत्सम शब्दहरूको बढी मात्रामा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । तत्सम तथा ग्रामीण शब्दावली सहज रूपमा बोध गर्ने खालका छन् ।

३.३ 'साथी' स्मृतिकाव्यको अध्ययन

३.३.१ विषय प्रवेश

देश र जनताको हितको लागि ज्यान दिने क्रममा वैरीहरूको पञ्जाबाट मृत्युवरण गर्नु पुगेका आत्मीय मित्रको सम्झनामा यो स्मृतिकाव्य केन्द्रित छ । 'समर्पण' शीर्षकबाट

विषयवस्तु प्रारम्भ गरेका कविले आफ्नो क्रन्दन आवाज सुनिदिन आग्रह गरेका छन् । जन्म र मृत्यु प्राकृतिक नियम भएकाले जीवनमा दुष्कर्मतर्फ नलाग्न भनेका छन् ।

३.३.२ 'साथी' स्मृतिकाव्यको अध्ययन

लेखनाथ ज्ञवालीको 'साथी' पहिलो स्मृतिकाव्य हो । यो काव्य उनन्तिस पृष्ठमा विस्तारित छ । यसमा एक सय बीस श्लोकहरू मात्र रहेका छन् । यस स्मृतिकाव्यमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यस कृतिको शीर्षक पनि आत्मीय साथी भोला खनालको विभत्स हत्यामा लेखिएको कृति हुनाले साथी राखिएको पाइन्छ ।

३.३.३ विषयवस्तु

प्रस्तुत काव्यको विषयवस्तु आफ्नो साथीको दुःखद् निधनमा आधारित छ । स्मृतिकाव्य अत्यन्त स्वभाविकता र वास्तविकतामा आधारित छ । स्मृतिकाव्यमा कविले आफ्ना पत्रकार साथी भोला खनालको षड्यन्त्रपूर्वक गरिएको हत्याका घटनालाई विषयवस्तु बनाएका छन । पत्रकारिता पेसा गरी त्यसैका आधारमा भोला खनालले आफ्नो परिवारको भरणपोषण गर्दै नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका निम्ति समर्पित भएर लागेका खनाललाई नेपाल र भारतका सीमाबाट हुने गरेका असामाजिक गतिविधिहरूका भण्डाफोर गरेबापत नेपाल भारतको सिमानामा पर्ने दुधवा जङ्गलमा भोला खनालका हत्या भयो । कविको हृदय बोल्ने कुरा तथ्यपरक रूपमा लेख्ने साथी बिछोडिएको श्रमिक वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति जसले कलम मार्फत् युगको आवाज लेख्थे । सत्यको निरूपण गर्ने कलमलाई अधमको जालले हत्या गऱ्यो । २०४० साल साउन १४ गते दिउँसो भारतका दुधवा नेसनल पार्कको जङ्गलको बाटोमा उनको शरीरमाथि साङ्घातिक आक्रमण भयो । मरेका ठानेर ती व्यक्तिहरूले फालेको अवस्थामा साथीहरूले देखे पनि उपचारार्थ बिलम्ब भएका कारण सोही रात ११:३० बजे मृत्यु भयो । शोषित-पीडत जनता र उपेक्षित वर्गको मुक्ति र हितमा कलम चलाउने बुद्धिजीविको हत्यालाई कायर नराधमले नेपालका त्यस्ता समुतलाई कीटसरह ठानेर, त्यसभित्र बस्ने भोलालाई हान्दा नेपाल नै हानेको ठान्ने बर्बर आततायी दुष्टल देशै कब्जा गरको विषयवस्तु कविले बनएका छन् । कविले यस काव्यलाई चार शीर्षकमा छुट्याएको पाइन्छ । (क) 'समर्पण' (

ख) 'खोजी' (ग) 'साथीका सम्झना' र (घ) 'साथी' शीर्षकमा आफ्ना भाव अलपत्र पारी भोला खनालले यो संसार त्याग्न पुगेको कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

एउटा सानु कथा स्वयं श्रमजीवि मानिसको योसुनी
कस्तो कन्तबिजोगबाट उ मऱ्यो मनभित्र केही गुनी
जसको क्यै हुडलिन्छ, छाती गहिरा चर्किन्छ, या चर्चर
ती साथीहरूमा समर्पित रहोस् दुईचार यो अक्षर ।

(समर्पण, पृ.५)

प्रस्तुत काव्यको दोस्रो शीर्षक **खोजीञ** रहेको छ । यसमा कविले मान्छेलाई भित्रीमनमा छुरा राखेर बाहिर फूल बन्छन् । चिन्न गाह्रो परेको छ कि असल साथी कुन हो । वास्तवमा आफ्नै सम्झने मान्छेले साप जस्तै बनेर डस्छ । जहाँ धर्म सम्भ्म्यो त्यहाँ पाप भेटिन्छ । साथी भनेको ईश्वर महात्मा हो । जो साथी हो त्यस्तो साथीले जस्तो अवस्था आए पनि साथ दिनुपर्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । सुख, दुःख, आपत, विपत जस्तै सङ्कट आइलागे पनि त्यो समयमा साथदिने व्यक्ति त्यो नै सच्चा साथी भएको यसरी कवि व्यक्त गर्दछन् :

जो छन् सङ्कटमा, विरहमा, सङ्ग्राममा, पीरमा
जो छन् एक समान लक्ष्यहरूमा, उद्देशयमा, तीरमा
गिर्दैनन् पदमा, प्रलोभनमा, उन्मादमा, पापमा
हो तिनकै हुनुपर्छ साथ सङ्गी हो । जैले पनि साथमा ।

(खोजी, पृ.८)

प्रस्तुत काव्यमा तेस्रो शीर्षक 'साथीको सम्झना' रहेको छ । अमृतको नाउँमा विषय पिलाउँदै आफ्नै हुँ भन्न नछाड्नेहरूको विगबिगी पनि यही समाजमा देखिन्छ । त्यसले असल र खराब छुट्याउन मुस्किल छ । 'असलको सङ्गत ताम्रपत्र, खराबको सङ्ग अलपत्र' भन्ने भनाइको बोध भए पनि व्यावहारिकतामा हेर्दा भने आफूलाई नपरी थाहा नहुने कुरा रहेछ । यो बहुरङ्गी समाजमा कथित धर्मात्मा पापी भई निस्कन सक्ने अनि विश्वास घातक हुन सक्ने, बाहिर सुकिलो मनभित्र मैलो हुने हुनाले देखेर छामेर साथी चिन्न नसकिँदो रहेछ । यस्तै कुरा सहित कविले एउटै पेसा सुख दुःख र कर्म पनि एकै भएका भोला खनाललाई सच्चा साथीको चिनारी मान्ै यसरी आफ्नो कुरा व्यक्त गर्दछन् :

यौटै पेसा सुखदुःख उनै भावना एक-एकै
यौटै लेखा, हृदयगतिका कामना एक-एकै
बस्दथ्यों टाढै मुलुक तर ए ! चिन्तनानेक एकै
हाम्रो मात्रै शरीर पर हा ! कर्मको भेक एकै ।

(साथीको सम्भना, पृ.११)

प्रस्तुत काव्यको चौथो शीर्षक 'साथी' रहेको छ । यस काव्यमा मुलुकको अव्यक्त साँचो कथा लेख्ने, दुःख पीडा खोतल्ने र देशको यथार्थ तस्विर खिच्ने कलाकार आज हामी माझ छैनन् । यहाँ देश मास्न पर्दाभित्र खेलहरू भइरहेका छन् । पर्दाभित्रका खेलमा मासिनेमध्येका पत्रकार भोला खनाल एक नमुना प्रतिनिधित्व हुन् । यहाँ प्रस्ट बोली निकालेर मर्नेहरू सयौं छन् । जो सयौं मारिनेमध्येको एउटा व्यक्ति थियो, जसका सद्गुण र गरिमाबाट कविले समेत धेरै कुरा सिकेको व्यक्त गरेका छन् । जो गुरु बनेर कविलाई सिकाउँथे उनले । तर अनेक दुःखकष्ट सहेर संसारबाट ऊ टाढिएको छ । देशको कुव्यवस्थाका कारण उसको ज्यान रहन सकेन । बाँचुन्जेल उसको विचारमा शोषित पीडितका पक्षमा कलम कहिल्यै डगमगाएन । अविचलित नमुना बनेर इमान्दारिता, बफादारिता र राष्ट्रप्रेम देखाउँदै जनमुक्तिका पक्षमा आवाज उराल्दा अथमहरूले दोषी ठाने । काला व्यवहारभित्र सुकिला देखिनेहरू प्रतिका विरुद्धमा अडिग कलमको यथार्थ कुरा लेख्ने पत्रकार भो्ला खनाललाई कविले यसरी सम्झेका छन् :

उसको दोष यही कि देश हितको रक्षार्थ लेखीरह्यो,
काला दुर्व्यवहारभित्र-सुकिला बाहिर देखीरह्यो
नेपालीहरूलाई मौन गर्ने मक्कारि देखीरह्यो
उसले हरक्षण देखिने समयका तस्वीर लेखीरह्यो ।

(साथी, पृ.१४)

उल्ले हेर्न सिकाउने मुलुकको अव्यक्त साँचो कथा,
उल्ले खोतलिनैरने दुःखभरी बाँच्नेहरूको व्यथा,
उल्ले कोरिरने स्वदेशभरको प्रत्यक्ष आकारमैं
साँच्चै तस्विर भित्र बौल्छ उसको आत्मा कलाकारझैं ।

(साथी, पृ.१३)

३.३.४ लयविधान

साथी स्मृति काव्यमा मिश्रित लयविधान देखिन्छ । १९ अक्षरको शार्दूलविर्त्रीडित छन्दमा संरचित **समर्पण, खोजी** र **साथी** शीर्षक रहेका छन् । 'साथीको सम्झना' १७ अक्षेर मन्दाक्रान्ता छन्दमा रचिएको छ । म (SSS), स (IIS), ज (ISI), स (IIS), त (SSI), त (SSI), एक गुरु (S) गण हुने शार्दूलविक्रीडित द्बन्दको प्रयोग गरिएको छ ।

शार्दूलविक्रीडित छन्दको उदाहरण यस प्रकार छन् :
उल्ले हेर्न सिकाउने मुलुकको अब्यक्त साँचो कथा,
S S S I I S I S I I I S S S I S S I S
उल्ले खोतलिनैरने दुखभरी बाँच्नेहरुको ब्यथा
S S S I I S I S I I I S S S I S S I S
उल्ले कोरिरने स्वदेशभरको प्रत्यक्ष आकारमैं-
S S S I I S I S I I I S S S I S S I S
साँच्चै तस्विर भित्र बोल्छ उसको आत्मा कलाकारझैं !
S S S I I S I S I I I S S S I S S I S

(**साथी,** पृ.१३)

यसै गरी यस कृतिमा सत्र अक्षरको म (SSS), भ (SII), न (III), त (SSI), त (SSI), गू (S), गुरु (S) गण भएको मन्दाक्रान्ता छन्दको प्रयोग गरिएको छ ।

मन्दाक्रान्ता छन्दको उदाहरण तल दिइएको छ :
एक्लै पारी गहन बनको बीच पर्देश-बीच
S S S S I I I I I S S I S S I S S
साथी जस्तै बनिकन नयाँ ठाउँको मार्गबीच,
S S S S I I I I I S S I S S I S S
हत्या तिम्रो जसरि हुनगो घोर अन्यायसाथ,
S S S S I I I I S S I S S I S S
त्यो ठाउँमा रहिछ संगिहो घूँसमै आधिरात !
S S S S I I I I I S S I S S I S S

(**साथीको सम्झना**, पृ.११)

कविको छन्दप्रतिको मोहले गर्दा व्याकरणमा विचलन आएको छ । यस काव्यको काव्यदोषमा छन्द मिलाउने क्रममा व्याकरणिक नियमलाई केही तोडमोड गरिएको छ ।

साथै वर्णहरूलाई जबर्जस्ती मिलाउन खोजेस्तो देखिन्छ । छन्द मिलाउनका लागि कविले भाषिक विचलन देखाएका छन् । यो शोककाव्य छन्दोबद्ध रूपमा लेखिएको हुनाले कैयौं ठाउँमा छन्दोच्चारणलाई सजिलो पार्न ह्रस्व मात्राहरू दीर्घ र दीर्घ मात्राहरू ह्रस्व लेखिएका छन (पौड्याल, २०७० : ७९) ।

३.३.४.१ रसविधान

'साथी' स्मृति काव्यको मूल रस करुण रस हो । यसमा साथीको विभत्स हत्याबाट कविले आफ्ना संवेदनाहरू अभिव्यक्ति गरेका छन् । शोक स्थायी भाव हुने रसलाई करुण रस भनिन्छ । यसमा विनष्ट व्यक्ति वा वस्तु आलम्वन विभाव, त्यस्ता व्यक्ति वा वस्तुको सम्झना सम्झेर हुने पिर, डाह, आदि उद्दीपन विभाव, रुनु, कराउनु आदि अनुभव र मोह, ग्लानि, स्मृति व्यभिचारी भाव हुन्छन् । जस्तै :

रोए होला हृदय कति ए ! आँत चित्कार गर्दै ?
रोए होला रन - बन सँगै शोक सञ्चार गर्दै,
कोही सुन्ने नहुनु तर हा ! भन्दछन् रेल हिड्छ,
हत्याराकोसँग छ कि त्यहाँ मृत्युको खेल हिड्छ ?

(**साथीको सम्झना**, पृ.१२)

माथिको कविताांशमा मृतक व्यक्ति आलम्बन (विषय) उक्त व्यक्तिको सम्झना उद्दीपन रुनु, चित्कार गर्नु, शोक गर्नु अनुभव हुन् भने शोक यसको स्थायी भाव हो ।

३.३.४.२ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत काव्यमा कवि लेखनाथ ज्ञवालीले अन्त्यानुप्रास, उपमा, रूपक अलङ्कारहरू प्रयोग गरेका छन् । केही उदाहरण तल दिइएको छ :

पाउको अन्त्यमा एकै समान वर्ण (अक्षर) दोहोरियो भने त्यहाँ अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

मान्छेको अनुहारभित्र पशुको ती जिन्दगी बाँच्तछन्,
हत्या चोरि कुकर्म निम्ति सपना-इच्छाहरू साँच्तछन् ।
तिन्को ध्येय कुकूरको जतिपनि मिल्दैन ब्यैमान छन्,
बिच्छी साँप समाजका जहरिला, बेकार बेकाम छन् ।

(साथी, पृ.१९)

दुई व्यक्ति वा वस्तुको सादृश्य वा तुल्यातालाई उपमा अलङ्कार भनिन्छ । जस्तै :

लाग्थ्यो : देश डुबीरहेछ अब यो छिट्टै कहीं भासिमा,
या रेटिन्छ किसान, गाउँघर यो आफैं कहीं आँसिमा ।

(साथी, पृ.१५)

उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरी फलानु नै फलानु हो भन्नुलाई रूपक अलङ्कार भनिन्छ । जस्तै :

सक्थ्यो जल्ले समय गतिको साथ आवाज बोल्न,
सक्थ्यो जल्ले नबुझि नहुने तथ्यको द्वारा खोल्न,
सक्थ्यो जल्ल उँभिन सबको सत्य आवाज बोकी
मारेका छन् अधमहरूका हातले आज रोकी ! !

(साथको सम्झना, पृ.११)

३.३.५ भाषाशैली

कवि लेखनाथद्वारा लिखित 'साथी' स्मृतिकाव्यको भाषाशैली सरल र बोधगम्य छ । भावअनुसारको शब्द्य छनोटमा पनि क्षमता प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । बढी मात्रा तत्सम शब्द्यको बाहुल्यता रहे पनि ती क्लिष्ट छैनन् । तर छन्दमा ढाल्ने उद्देश्यले भाषाशैली कमजोर बन्न पुगेको देखिन्छ । शब्दहरूको रखाइले भाव बोध गर्नमा कुनै कठिनाइ देखिँदैन । अर्थगत रूपमा कतै कतै एउटा विचार अभिव्यक्त गर्न खोज्दा आफै भाव बोध हुन पुगेको देखिन्छ भने कतिपय शब्दको अर्थ नै खुलेको देखिन्न । जस्तै : हत्यारा जुन हो कृतध्न कपटी-त्यै हो "स्वजाती" भन ।

माथिको अंशमा 'कृतध्न' को अर्थ छैन ।
हत्या एक सचेतको, युवकको, आर्दशको, आजको,
हाम्रो राष्ट्रिय धर्ममा उडिरहने उत्कृष्ट आवाजको
स्वप्ना एक रमाईलो रहरको उद्देश्यको आँटको
त्यो हत्या गह्रुँगो रहेछ अति नै संघर्षिलो फाँटको ।

(साथी, पृ.१८)

माथिको कविताांशमा हत्या, एक, सचेत, आदर्श, राष्ट्रिय, धर्म, उत्कृष्ट, स्वप्ना जस्ता तत्सम शब्द्यको बाहुल्यता रहे पनि तिनको भाव सहज रूपमा बोध गर्न सकिन्छ ।

कविले प्रत्येक हरफमा अन्त्यानुप्रासको सुन्दर संयोजन गरेका छन् । जसका कारण भाषाशैलीमा मिठासपन थपिएको पाइन्छ । जस्तै :

यस्तै प्रश्रयबाट घोर पशुता दुर्भाव जन्मिन्छ रे,
यस्तै अन्ध-अनर्थबाट ननिको दुर्गन्ध पन्पन्छ रे ।
यस्तै घोर अचाक्लिबाट उधिनी विस्फोट उम्लिन्छ रे,
यस्तै चूर मपाइँबाट पदले द्वि नेत्र चिम्लिन्छ रे ।

(साथी, पृ.१९)

माथिका कावितांशमा 'जन्मिन्छ रे', 'पन्पन्छ रे', 'उल्मिन्छ रे', 'चिम्लिन्छ रे', मा 'लिन्छ रे' अन्त्यनुप्रासको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.४ 'खडेरी' लघुकाव्यको अध्ययन

३.४.१ विषय प्रवेश

देशमा उत्पन्न अशान्ति हत्या, हिंसा, प्रकृति, मानवता जस्ता विषयवस्तुलाई प्राकृतिक अवस्थाको माध्यमबाट प्रतीकात्मक रूपमा **खडेरी** लघुकाव्यको विषय वर्णित छ । खडेरीले गर्दा सम्पूर्ण प्रकृति उजाड बनेको र जङ्गल तथा पानीका मूल सुकेका छन् । सूर्यको तातोले एकलौटी रूपमा दमन गरेको जसबाट मनमा निराशा र उदासीपन छाएको विषय वर्णित छ । साथै यसका माध्यमबाट देशमा जनतामाथि शासकले दमन र अत्याचार गरेका विचार पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.४.२ 'खडेरी' लघुकाव्यको अध्ययन

खडेरी लघुकाव्य ६ अंशमा विभाजित छ भने **अन्त्यमा** शीर्षक राखी निष्कर्ष निकालिएको छ । यस काव्यमा बढी मात्रामा १६ अक्षर अनुष्टुप छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । श्लोक नछुट्याई लामो अनुच्छेदमा विभाजित यसमा ७३७ पङ्क्ति सङ्ख्या छन् भने त्यसलाई चार हरफे श्लोकमा विभाजन गर्न १८४.२५ श्लोक सङ्ख्या रहेका छन् । यो काव्य उनन्चालीस पृष्ठमा संरचित छ भने कविले यस काव्यको शीर्षक समग्र खडेरीको प्रभावले जनतामा पारेको नकारात्मकताले गर्दा **खडेरी** शीर्षक राखेको पाइन्छ ।

लेखनाथ ज्ञवालीले कविता लेखनबाट आफ्नो साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेपनि कविता लेखनको उत्तरार्द्ध कालदेखि मात्र काव्य लेखनतर्फ अग्रसर भएको पाइन्छ । २०५६ सालमा

'साथी' स्मृतिकाव्य पहिलो, दोस्रो लघुकाव्यको रूपमा 'खडेरी' लघुकाव्य मानिन्छ । प्रस्तुत लघुकाव्य ज्ञवालीद्वारा २०५८ मा प्रकाशन भएको हो ।

३.४.३ विषयवस्तु

तत्कालीन अवस्थामा लेखक, पत्रकार तथा साहित्यकारले शासकका विरुद्ध प्रत्यक्ष रूपमा औंला ठड्याउन सक्ने अवस्था थिएन । निरंकुश शासकहरूको विरोध प्रतीकात्मक ढङ्गले गर्नुपर्ने अवस्था थियो । कविले पनि ग्रीष्म वा खडेरी भनर पञ्चायती व्यवस्थालाई सङ्केत गर्न खोजेको पाइन्छ । खडेरीको समयमा वर्तमान अवस्थाले उब्जाएको अशान्तिले प्रकृति र मानवमा नराम्रो प्रभाव पारेको कुरा यस काव्यको विषयवस्तु बनेको छ । मानव समाजमा हुने गरेका अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनका विरुद्धमा आवाज घन्काउँदै यो काव्यको रचना गरेको पाइन्छ । कविले पहिलो, दोस्रो र तेस्रो अंशमा उन्मत्त गर्मीले निम्त्याएको खडेरीको त्रासदीपूर्ण अवस्थाका माध्यमबाट शासकहरूको त्रासदीपूर्ण अवस्थाको कलात्मक रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । खडेरीलाई प्रस्तुत गर्दै शक्तिसम्पन्न राष्ट्रहरूले गर्ने दमनलाई खडेरीभन्दा फरक मान्न नसकिने कुरा व्यक्त गरेको पाइन्छ । विश्वका दुईवटा शक्तिलाई आगो र पानीको प्रतीक बनाएर कविले प्रकृतिका दुइवटा 'अति' को विनाशलाई कवि ज्ञवालील उक्त काव्यमा देखाउन खोजेका छन् । कवि ज्ञवालीले यस काव्यमा विश्वमा देखा परेका अशान्तिलाई 'खडेरी' नाम दिएर यसको नामलाई कविले प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । जसको अर्थ बर्खायाममा पानी नपरेको समयलाई खडेरी भनिन्छ तर कविले त्यो बर्खायामको खडेरीलाई सङ्केत नगरी विश्वमा देखापरेको अशान्तिलाई विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । कविले ग्रीष्मको डरलाग्दा खडेरीलाई निरङ्कुश र तानाशाहको सामाज्यसँग तुलना गरेका छन् । तर सरी ग्रीष्मको डरलाग्दो ज्यानमारा गर्मी, वर्षात् ऋतुको वर्षासँग अन्त्य हुन्छ, त्यसैगरी तानाशाही र क्रुर शासको अत्याचारको गर्मी पनि जनताको विद्रोहसँग भएको परिवर्तनबाट अन्त्य हुने कुरा कविले यसरी व्यक्त गर्दछन् :

भोलि वर्षा यहाँ होला बदलेला सृष्टिका कण,
क्रूरता त्यो कहाँ टिक्छ धर्तीभित्र प्रशिक्षण ?
यहाँ वर्षा हुनैपर्छ आँधी भेल उठिकन,

पृथिवीमा कहाँ छोड्छ नभई परिवर्तन
परिवर्तिनि संसार सृष्टि यो त्यही शील छ ।
रुक्दैन गतिको प्वाँख दुनियाँ गतिशील छ । (पृ.१६)

यस क्रुर अवस्थाको अन्त्य एकदिन अवश्य हुनेछ भन्ने आशावादी दृष्टिकोण समेत कविले यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ :

सपना तर यो, सिङ्गै सृष्टि आकार भिन्न छ
कुनै शोषकको राजभित्र झैं मन खिन्न छ । (पृ.१४)

३.४.४ भावविधान

कवि लेखनाथ ज्ञवालीले **खडेरी** लघुकाव्यमा प्रकृतिलाई बिम्ब बनाई अनेक भाव व्यक्त गरेका छन् । यस काव्यमा मुख्यतः प्रकृति र राष्ट्रिय भावलाई मुख्य रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

१. प्रकृति चित्रण

सुके हाँगा-विंगा सारा, सुके पात-पतिङ्गर
सुके मूल सबै साना जलका-श्रोत सुन्दर,
ठूलो शोषणले साना रोजगार सुकेसरी
झारपात सुकेका छन् ताप भित्रै मरी मरी ।

(खडेरी, पृ.१)

माथिको कविताांशमा हाँगा, बिंगा, पात-पतिङ्गर, मूल, जल झारपात सबै प्रकृतिसँग सम्बन्धित विषय हुने ।

सुकेका छन् सबै घाँस-पात यो वन जङ्गल,
सल्केको छ कठै ! आगो वनको-मनको तल ।

(खडेरी, पृ.१४)

माथिको कविताांशमा गर्मीको चर्को रापले सम्पूर्ण घाँस, पात, वन जङ्गल सुकेको कुरा प्रस्तुत छ ।

२. क्रान्तिकारी चेतना

सूर्यले प्रकृति माथि दमन गरे जस्तै जनता माथि क्रुर शासकले शासन गरेको हुँदा त्यसको विरुद्धमा उठ्नुपर्ने विचार कविको छ :

त्यो शामन्त प्रथाबाट दबेकोथ्यो सबैकुरा
ऐले आफू बनेको छ, अरुका घाँटिको छुरा ।
काट्छ पाए सबैतर्फ, मार्छ पाए सबैतिर,
सोच्दैन आफूमा जस्तै पर्छकी अरुमा पिर ।
आफूलाई चुसे पीर, अरुको चुस्नमा मजा ?
पसिना पिउनेलाई दिनूपर्छ कडै सजा ।

(खडेरी, पृ.१४)

सामन्ती प्रथाले सम्पूर्ण जनताको सम्पूर्ण हक अधिकार दबाइएको थियो । आफ्नो लागि अरुको घाटीमा छुरा रोप्ने र मार्ने निकृष्ट व्यवहार अनि अरु माथि थियोमिचो गर्ने र शोषण गर्ने काम अब सधैं गर्न नहुने विचार यहाँ व्यक्त गरिएको छ । यस्ता शोषकलाई कडा सजाय दिनुपर्ने भन्दै क्रान्तिकारी आवाज अभिव्यक्त छ ।

३. मानवतावादी स्वर

प्रस्तुत काव्यमा कविले शोषकद्वारा निमुखा जनताहरू शोषित भएको हुँदा उनीहरूको पक्षमा वकालत गर्न र उनीहरूप्रति सेवाको भाव देखाउन यसरी अनुरोध गर्छन् :

त्यसैले न्यायका जोधा सत्तेमा अडिने गर,
दुखीको मनमा जे छ त्यसैमा पडिने गर !

(खडेरी, पृ.३०)

न्यायको आसनमा बसरे न्याय दिनेहरूले सत्यमा रही दुखीहरूको मनबुझेर उनीहरूलाई न्याय दिन आग्रह गरिएको छ ।

३.४.५ लयविधान

खडेरी लघुकाव्यमा कविले सोह्र अक्षरे अनुष्टुप छन्दको प्रयोग गरेका छन् । कतै चतुष्पदी र कतै द्विपदी ढाँचाको श्लोक विधान प्रयोग गरिएको यसमा गेयात्मकता ल्याउन अन्त्यानुप्रासको प्रयोग सबै पङ्तिमा गरिएको छ । कतै कतै मात्र आद्य र मद्य अनुप्रासको प्रयोग गरेको पाइन्छ । छन्दमा ढाल्ने प्रयास गर्दा कतिपय स्थानमा नियम सङ्गत रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्न । जस्तै :

जोत्नलाई हलो ठिक्क थलो बञ्जर भैरछ,
पानीको लागि हा ! मान्छे मानूँ खञ्जर भैरछ ।
ख भने रीसले त्यस्सै खाक पार्लासरी बनी
पोलिराछ डसीराछ आफै उन्मत्त भन् बनी ।

(खडेरी, पृ.६)

माथि उल्लेखित अंशमा अनुष्टुप छन्दको नियम अनुसार दोस्रो पाउको सातौ अक्षर ह्रस्व हुने भए पनि यहाँ सातौं अक्षर 'मा' दीर्घका रूपमा रहेको भेटिन्छ ।

३.४.५.१ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत लघुकाव्यमा कवि लेखनाथ ज्ञवालीले अन्त्यानुप्रास, उपमा, रूपक अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् । समान वर्ण पटक पटक दोहोरियो भने त्यो अन्त्यानुप्रास अलङ्कार यस प्रकार पाइन्छ :

दुष्टका शक्तिको नाश, आशा राम्रो भविष्यको
सबका सुख्खको सास, गास बाँस मनुष्यको ।

(खडेरी, पृ.२२)

दुई व्यक्ति वा वस्तुको सादृश्य वा तुल्यातालाई उपमा अलङ्कारको उदाहरण यस प्रकार पाइन्छ :

पृथिवी चेतनाशुन्य नारी जस्तै भईकन
पल्टिन्छे पातलो भूल हाली नाङ्गै भईकन ।
स्तन जस्तै उँचाडाँडा पहाड पसिनासरि
बग्छ भर्ना भई उस्क देहमा या कि खलखली ?

(खडेरी, पृ.१, २)

उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरी फलानु नै फलानु हो । भन्नुलाई रूपक अलङ्कार भनिन्छ । यसको उदाहरण तल दिइएको छ :

कस्तो दमन गर्मीको ? कस्तो गगनको रिस ?
जो अम्मृत हुनुपर्थ्यो बनेको छ त्यही विष ?

(खडेरी, पृ.१)

३.४.५.२ रसविधान

'खडेरी' लघुकाव्यमा करुण र वीररसको प्रधानता पाइन्छ । करुण रसले यो काव्यलाई भावुकतामा ढालेको पाइन्छ । जतातत‌ै अशान्ति, अत्याचार, अन्याय, दमन शोषणले गर्दा मानिसहरू करुण अवस्थामा पुगेको पाइन्छ । त्यसैले पाठकका आँखा रसाउने, मानवीय समवेदना जाग्ने अवस्था ल्याएको पाइन्छ । वीर रसले जे जस्तो अवस्था भएता पनि आफ्नो हक अधिकारको लागि उठ्नुपर्छ भन्ने उत्साह पनि दिएको पाइन्छ । जस्तै :

करुण रसको उदाहरण :
डढे गूँडहरू सारा बसेरा बचरा सब
बाँचेर पनि के गर्नु ? डढेको माउले अब ?

(खडेरी, पृ.४)

चर्को सूर्यको तापले जतातत‌ै दमन गरेको र जसबाट सम्पूर्ण जङ्गल सखाप पारेको छ । जसले गर्दा चराका गुडहरू र चराहरू डढाइएको देखाइएको हुँदा यहाँ करुण रस रहेको छ ।

वीर रसको उदाहरण:
खतिलाई नरोकेमा हुन्छ यो सृष्टि बञ्जर,
उठ ए ! चेतना बोकी मान्छे हो ! दुनियाँ भर !

(खडेरी, पृ.३२)

माथिको अंशमा आलम्बन, खतिलाई आश्रय, वीरता प्रदर्शन उद्दीपन अनि व्यक्तिमा उत्पन्न उत्साह स्थायी भाव रहेको छ ।

यो सारा धरती भित्र जलेको शक्तिको बल
निराश हुनुपर्दैन मान्छे हो ? दिन आउँछ ।
यहाँ मान्छे उत्पन्न उत्साह स्थायी भाव हो ।

(खडेरी, पृ.१८)

३.४.६ भाषाशैली

कवि लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लिखित 'खडेरी' लघुकाव्यको भाषाशैली केही क्लिष्ट भए पनि भावबोध गर्न त्यति कठिन छैन । तत्सम शब्दको बाहुलयता रहेको यसको भावको गहिराइ उत्कृष्ट रहेको पाइन्छ । तत्समका साथसाथै उनले आगन्तुक शब्दहरू पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै : शास्त्रले नै भनेको छ "शठे शाठ्यम समाचार !" माथिको अंशमा शास्त्र, शठे, शाठ्यम, समाचार जस्ता शब्दहरू तत्सम शब्द हुन् । यसै गरी "लागेको छ, अहङ्कारी मती भित्र खिया, खिया" यसै गरी "मुक्का मुक्की सके चल्छ नत्र चल्छ भना भन"

यहाँ मुक्का मुक्की, खिया जस्ता शब्दहरू आगन्तुक शब्द हुन् ।

कविले भाषाशैलीलाई विशिष्ट बनाउन अत्यानुप्रासको संयोजन राम्रोसँग गरेका छन् । उनका प्रत्येक पङ्तिमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ । जस्तै :

त्यसैले बनिनूपर्छ भई गम्भीर शीलत,
न्यायका शक्तिले सारा गरी सिन्चित भूतल !
विवेक-सत्यमा पर्छ खडेरी त्यो जहाँ तक,
मान्छे मर्दछ मान्छेको क्रुरताको भकाभक !

(खडेरी, पृ.३३)

माथिको अंशमा अक्षर पहिलो र दोस्रो पङ्तिको अन्तिम अक्षर 'ल' र तेस्रो र चौथो पङ्तिको अन्तिम अक्षर 'क' को पुनरावृत्ति भएकाले अन्त्यनुप्रासको प्रयोग भएको छ ।

३.५ 'अक्षर' गद्य तथा पद्य कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

३.५.१ विषय प्रवेश

२०६८ सालमा प्रकाशित कविता सङ्ग्रह अक्षरको विषयारम्भ **अक्षर** शीर्षकबाट गरिएको छ । यसमा अक्षरका महत्त्व माथि प्रस्ट पारिएको छ । अक्षर, बोली, मनको चित्र, ब्रह्माण्ड चिनाउने, गणित, विज्ञान, वर्ण अक्षर, चरण, चिह्न, बिन्दु, भाव प्रसारण गर्ने माध्यमका रूपमा लिइएको छ ।

३.५.२ 'अक्षर' गद्य तथा पद्य कविता सङ्ग्रहको अध्ययन

गद्य तथा पद्य कविताहरूको सङ्गालो **अक्षर** कविता सङ्ग्रहमा पैसठ्ठी शीर्षकका कविताहरू सङ्कलित छन् । गद्यका दुई अक्षरी लिएर एक्काइस अक्षरीसम्म रहेको यस कविता सङ्ग्रहमा जम्मा पद्य श्लोक सङ्ख्या ४१४ छन् भने गद्य पङ्क्ति सङ्ख्या ४८ रहेका छन् । पद्य लयमा र शार्दूलविक्रीडित छन्द, वसन्ततिलका, उपजाति, शिखरीणि छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

३.५.३ विषयवस्तु

'अक्षर' कविता सङग्रह भित्र रहेका कविताहरूले विविध विषयवस्तु अङ्गालेको पाइन्छ । राष्ट्रप्रेम, वर्ग पक्षधरता, परिवर्तनप्रतिको अटल निष्ठा, अन्यायविरुछको आक्रोश र जनताका पीडाप्रति सहानुभूति उनको कविता सङ्ग्रहमा पाइन्छ । 'अक्षर' निमुखा जनताको प्रतीक हो । त्यो 'अक्षर' अपहेलित समुदायको बिमब हो । 'अक्षर' परम्परागत पुरानो ट्रेडिल मेशिनमा छापिने भएपनि र हालको अत्याधुनिक अफसेट संयन्त्रमा प्रिन्ट हुने गरे पनि त्यसको आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व नभएकोप्रति कवि अत्यन्त चिन्तित देखिन्छन् । 'अक्षर'लाई जथाभावी काटछँ, स्थापन-विस्थापन, चलन-विचलन गर्ने काम इडिटरहरू, प्रुफरिडरहरू र अझ माथिका प्रकाशकहरूले गर्ने गर्छन् । अरुहरूकै खटनपटनमा रहनुपर्ने अवस्थाबाट अक्षरले मुक्ति पाउनुपर्ने अन्तरचेतनाको टङ्कारो उद्घोषमात्र गरेका छैनन् 'अक्षर' प्रति अनास्था राख्नेहरूलाई कविले यसरी व्यङ्ख्या गरेका छन् :

यस्लाई अपनाउँदै समयमा मान्छे अगाडि बढ्यो ।
यस्कै मन्थन वा प्रयोगहरूले माथी र माथी चढ्यो ॥
त्यो मान्छे छ सचेत यो जगतमा यस्लाई जल्ले पढ्यो ।
जस्ले बुझ्न सकेन 'अक्षर' जुगै सम्झौं कि उसको बुड्यो ॥

(अक्षर, बूँदराना, मन्तव्य, पृ.घ)

समाज रूपान्तरणका निम्ति कलम उज्याएदेखि नै कविले जीवनका दुई तस्वीरलाई नजिकैबाट नियाल्न सुरु गरे । समाजको वर्गीय बनोट, समाजमा व्याप्त शोषण, उत्पीडन र त्यसका विरुद्ध जनताको सङ्घर्षलाई कवि सधैं भरि आफ्नो सिर्जनाको अन्तर्वस्तु बनाए । श्रमको जयगान, शोषणको उच्छेदन अनि गरिबका पसिनाबाट निर्मित

अट्टालिकाहरूको अवसानको अनिवार्यता र बहुसङ्ख्यक जनताको सुदिन आउने कुरामा विश्वास ज्ञवालीको लेखनको चारित्रिक विशेषता बनेको छ । वर्ग पक्षधरतामा उनले कहिल्यै सम्झौता गरेका छैनन् । कविताका यी पङ्तिमा समाजको वर्गीय विभदेको र त्यसप्रतिको वर्गीय दृष्टिकोण यसरी व्यक्त गरेका छन् :

लुट्ने औ लुटिने र कुट्ने कुटिने सम्बन्धनै भिन्न छ,
लुट्नेले लुटिरहन्छ ठग्छ, लुटिने त्यैबाट नै खिन्न छ,
त्यो संघर्ष भएर उठ्छ लुटक साम्राज्य ढल्दै छ नि,
पक्कै मेल हुँदैन लुट्ने लुटिनेका माझ कैले पनि ।

(अक्षर, प्रदीप ज्ञवाली मन्तव्य, पृ.झ)

प्रस्तुत 'अक्षर' कवितामा कवि सेतो कागजमा छापिने अक्षरमा मान्छेको बानी बेहोरा लेखिन्छ । त्यहाँ मानिसले हेर्ने आँखा होइन, उसको चेहरा तथा रूप हेरिन्छ । अक्षर मानिसमा राख्दा उल्टो राखिए पनि छापिएर आउँदा सुल्टो आउँछ अनि हामीले पढ्ने गरी आउँछ । त्यही अक्षर बजारमा बेचिन्छ, जसको कुनै स्वतन्त्र अस्तित्व छैन, जसको कुनै बोली छैन, भाषा छैन, भावना छैन, व्यथा, वेदना र विद्रोह छैन, छ त केवल एउटा जीवन छ, त्यो हो उसको कहिल्यै ननासिने जीवनको अक्षर त्यसलाई हामीहरूले चिन्नुपर्छ भनेर यसरी व्यक्त गरेका छन् :

खाली सेतो कागजमा च्यापिएका
त्यहाँ भाका हाम्रो हैन बेहोरा तिम्रो लेखिन्छ
त्यहाँ आँखा तिम्रो होइन तर चेहरा तिम्रो देखिन्छ
हामी तिम्रो निम्ति मात्रै सुल्टो परेर छापिन्छौं
जबकी जीवन हाम्रो उल्टै छ सिङ्गै उल्टो
हामी सुल्टो परेर छापियौं भने
तिमी हामीलाई उल्टो सम्झनेछौं
त्यसैले हामीलाई उल्टो पारेरै जन्माइन्छ
बेचिन्छ, बिछोड र संयोग गराइन्छ
हाम्रो त्यहाँ स्वतन्त्र कुनै अस्तित्व छैन
बोली भाषा र भावना छैन
व्यथा विद्रोह र वेदना छैन
केवल जीवन छ यौटा ।

(पौड्याल, २०७०, पृ.१०८)

अक्षर हजार लाइनमा छापिएको भए पनि त्यहाँ अक्षरको कुनै बहुमत छैन किनभने त्यहाँ सब लाइन लागेका सीपाही जस्तै प्रतिदिन छाती थापेर उभ्याइन्छन् अक्षरलाई । जहाँ अर्को कुनै फलामे छातीसित जुध्नलाई कम्पोजिटरले परेड खेलाउँछ, यता र उता उही झोँकिएको प्रिन्टरमा कम्पोजिटर काट्छ, च्वाँट्ट पारेर छाँटछ, छाप्छ । बिनासित्तै हार खाएको इडिटर अर्डर मालिकको वा उपरवालाको भन्दै तिनै अक्षरलाई जुनसुकै रङ्ग र विषयमा पनि मिसाएर छाप्छ । हाम्रो अनुहार छापिएको ठाउँलाई हामी अक्षर भन्छौं किनभने हाम्रो नाम अक्षर हो, यसलाई ननासिने गरी बचाइराख्नुपर्छ । यही अक्षरमा हाम्रो जीवन भएको कुरा कवि यसरी बताउँछन् :

हज्जार लाइनमा छापिएको भएपनि

हाम्रो त्यहाँ कुनै बहुमत छैन
हामी सबलाइन लागेका सिपाही जस्तै
प्रतिदिन छाती थापेर उभ्याइरन्छौं
अर्को कुनै फलामे छातीसित जुझ्नलाई
परेड खेलाउँछ यत र उता
उही झोक्एिको प्रिन्टरमा कम्योजिटर
काट्छ च्वाँट्ट पारेर छाँट्छ, छाप्छ बिनासित्तै
हार खाएको इडिटर
अर्डर मालिकको वा उपरवालाको
हामी जुनसुकै रङग र विषयमा पनि छापिन सक्छौं
किनकी छापिनु हाम्रो काम हो ।
हाम्रो अनुहार छापिएको ठाउँलाई
तिमी, 'खबर' भन या 'अखबार'
अक्षर हाम्रो नाम हो ।

(अक्षर, पृ.८)

कवि ज्ञवालीले आफ्नो सुख दुःख भन्दा पनि राष्ट्र, राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र र नेपाली जनतालाई राष्ट्रप्रति सचेत र चनाखो बन्न यसरी आग्रह गरेका छन् :

तिम्रा आँखा चनाखा अझ पनि नभए देशको चेंपिनेछ,
तिम्रो सम्पूर्ण आशा अब पनि नभये देश यो हेपिनेछ,

लुछ्ने ठुङने लतार्ने पर-पर परको हातले यो हुनेछ,
तिम्रो वीरत्व लुट्ने लखनपतिको लात खाई, रुनेछ ।

(नेपाल, पृ.१४)

कविताका माध्यमबाट जनतामा क्रान्तिको गीतले ज्ञवाली पञ्चायतकालीन अवस्थामा नेताहरूको काम गर्ने कुरा प्रति असहमत देखिन्छन् । नेपाल आमालाई मासर दुई चारजना व्यक्ति मोटाउने, देशको अस्मिता लुट्ने राष्ट्र राष्ट्रियता नभएका नेता प्रति जनतालाई देशको रक्षाको लागि उठ्न यसरी आग्रह गरेका छन् :

तिर्खा भोक म मूल पानी फलको भण्डार खानी तिमी
रोगी एक म ग्रस्त ओखतीमुलो शैया सिरानी तिमी
थाकेको बढुवा म तप्त-पथको, भञ्याङ, छाया तिमी,
तिम्रै हो धरती । सम्भाल जुनि यो सर्वस्थ काया तिमी !

(नाता, पृ.५५)

जुन राष्ट्रका युवामा देश भक्तिको रातो रगत नशा-नशामा प्रवाहित भइरहेको हुन्छ, त्यो राष्ट्र कहिल्यै पनि पराधीन बन्न सक्दैन । परिआउँदा देशको निम्ति रगत बगाउनु युवको विशषता भएका कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् ।

तिम्रो एक बुँदा बुँदा रगतमा माया छ यो देशको
तिम्रो एक व्यथा व्यथा जगतमा छाया छ यो देशको
तिम्रो धुकधुकी दशभक्त मुटुमा धड्केर चल्दा पनि
यौटा आश्रित शप्त जिन्दगी भरि बाँचिरहछौ तिमी ।

(अक्षर, प्रदीप ज्ञवाली, मन्तव्य, पृ.ज)

गरिबहरूले रिनधन गरेर भए पनि आएको चाड दसैं मनाउँछन्, तर दसैंका भोलिपल्ट नै घरमा साहु पस्दा हिजोको त्यो सबै रमाइलो औंशीको रातजस्तो हुन गएको र आफ्नो चाड मनाउँन गाउँ आएका युवाहरूको अवस्थाको चित्रण कविले यसरी गरेका छन् :

सोझी आमा सिरक उनको देखि दङदास पर्लिन्
चोली राम्रो पहिरी अथवा बैनिले दङ्ग पर्लिन्
भोली पक्कै पनि शिशिर झैं साहु आएर बस्छ,
यो हाँसोको किरण मलिलो आंसिको भित्र पस्छ ।

(दसैं, पृ.९१)

जसरी फूलको सौन्दर्य छिनै चुँडेर जानाले, ओइलिएर फ्याँकी जानाले, च्यातेर जानाले त्यसको अस्तित्व नै समाप्त भए जस्तै मान्छेको जीवन पनि त्यस्तै हुने भएकाले कि त काँडा जस्तै हुनुपऱ्यो, कि त मान्छे नै नहुने टाढा प्रकृतिमा हुँदा मात्र उसको अस्तित्व हुने कुरा कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

मान्छे केवल खोज्छ चुँडेन छिनमै सौन्दर्य उस्को लिन
वैलाएर पछि फ्याँक्न च्यात्न, उसको अस्तित्व नै कुल्चिन
यस्तो 'मानिस' को निमित्त उसले काँडा हुनु पर्दथ्यो ।
या मान्छे नहुने कुनै प्रकृतिमा टाढा हुनू पर्दथ्यो ।

(आँखा कहाँ खुल्छनर, पृ.२९)

जसमा आँखाको नानी राम्रो हुन्छ उसले हेर्ने दृष्टिकोण पनि राम्रो हुन्छ । उसले कलकल बग्ने मूलको पानी, मान्छेको त्याग, सेवा र विनय, शीतल बानी राम्रो हुन्छ । उसले शत्रू नै भएता पनि उसलाई समेत राम्रो देख्दछ । त्यसैले पापीको पक्ष लिएर घरघरै हिँडे मान्छेको जिन्दगी नै नराम्रो हुने कुरा कवि यसरी व्यक्त गर्दछन् :

आँखाको नानी राम्रो, कलल बहने मूलको पानी राम्रो,
मान्छेको त्याग सेवा विनयसितको शीतलो बानि राम्रो,
बैरीहोस् ज्ञानि राम्रो, विनय-गुणको ज्ञानको खानि राम्रो,
पापीको पक्ष बोकी घरघर हिँडे जिन्दगानी नराम्रो ।

(राम्रो नराम्रो, पृ.८६)

कवि ज्ञवालीले कवितामा उनले अभिव्यक्त स्वतन्त्रता खोसिएको र भजन संस्कृति हुकिएको पञ्चायती कालखण्डको एउटा जीवनलाई चित्रण रेका छन् । कामहरू केही पनि गर्न नपर्ने खाली खोक्रा आश्वासन दिने, भाषण मात्रै दिने, र गरिब दुःखी जनताको बारेमा केही नगर्ने मन्त्री माथि यसरी व्यङ्ग्य गरेको पाइन्छ ।

हामी हात खियाउने श्रमिक हौं हात हौं
हामी खेत हलो किसान जल हौं राष्ट्रिय औंकात हौं
हाम्रो उच्च प्रयोग होस् अपुरो चाहिन्न आश्वासन
मन्त्रीज्यू ! दिनुहोस् पेटभरिने दुई छाक भो रासन ।

(आश्वासन, पृ.२२)

कवि ज्ञवालीका कवितामा आफ्नो संस्कृति आफ्नो माटो र आफ्नो पहिचान सङ्कटग्रस्त बन्दै गएकोप्रति कविको सम्वेदनशील पोखिन्छ । २०४६ सालमा एकचोटी त्यस्तै युग आयो-जतिबेला तानाशाहीको कालो च्यादर च्यात्दै चेतनाको नयाँ बिहानी उदाएको कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

बोलूँ, बोल्न सकिन्नथ्यो जुन कुरो आवाज साँचो स्वर,
लेखूँ लेख्न सकिन्नथ्यो सहि कुरो आकार वा अक्षर
गाऊँ सुन्न सकिन्नथ्यो जुन त्यही संगीत सानू धुन
घन्कायो इतिहासले सडकमा पापीहरू ! लौ सुन ।

(अक्षर, प्रदीप ज्ञवाली, मन्तव्य, पृ.ठ)

अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषण, कुरीति, कु-संस्कारका निम्ति यी सहितको रगत बगेको छ र बिहानीको लालीमा छाएको छ । सामाजिक मुक्ति र राष्ट्रिय स्वतन्त्रताका लागि प्राण उत्सर्ग गर्ने सहिदलाई मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दै कवि सबै नेपालीलाई त्याग गर्न यसरी अनुरोध गर्दछन् :

जस्को रक्त प्रवाहले अलिकता रातो बिहानी भयो,
जस्को चिन्तन ज्योतिले अलिकता कालो अँधेरो गयो,
जस्को नाम लिँदा पनि दमनको चर्किन्छ, भित्री तह !
आस्थाको अनिकाल भित्र जिउने हे चेतानाका सह !

(शहीद, पृ.३७)

३.५.४ भावविधान

कवि लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लिखित **अक्षर** कविता सङ्ग्रहमा राष्ट्रिय भावलाई मुख्य विषय बनाइएको छ भने नेपाली समाज प्रकृति चित्रणलाई पनि गौण रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

राष्ट्रिय भाव

तिम्ले हाँक्नुछ भोलिका गतिहरू आँखा लगाइरहू,
तिम्ले गाउनुपर्छ प्रष्ट लयका भाखा लगाईरहू ।
तिम्रै हात खियाउँदै धरतिले नौलोपना हुन्छ रे,
तिम्लेद्वार उघाँरदा झिलिमिली नेपालयो हुन्छ रे ।

(पैल्याई बाटो खुल, पृ.२७)

यस अंशमा तृतीय पात्रलाई देश हाँक्दै भाकाहाली गीत गाउँदै दश नङ्ग्रा खियाउँदै गएमा धरतीले नौलोपना छुने र ढोका उघारदा नेपाल झिलिमिली हुने राष्ट्रिय भाव अभिव्यक्त छ ।

यौटा सिङ्गो मुलुक चकनाचूर भै ध्वस्त हुन्छ,
यौटा ज्यूँदो शिर समयको आफू मै त्रस्त हुन्छ,
लुट्छन् चारै तिर चरहरूबाट पस्दै पराया,
यो धर्तीको सकल चिथरा बन्छ त्यो उच्च काया !

(माया, पृ.५८)

माथिको कवितांशमा सिङ्गो राष्ट्र चकनाचुर भई ध्वस्त हुने र शत्रूहरू चारैतिरका चरहरूबाट पसेर लुट्छन् भन्दै कविले देशको अवस्थाप्रति चिन्ता प्रकट गरेका छन् ।

नेपाली समाज

छाँगाझैं खपटे हुँदै गइसके च्यूँडो र गालाहरू,
नाराझैं अयिंठी सके सुकिसके संपूर्ण छालाहरू,
जम्मै कोमल स्निग्धता निचरि)दै पानी हुँदै गै सक्यो,
हाम्रो छाति थिंचेर दुख्खहरूले चट्टान झैं भैसक्यो ।

नापी लेक बजार गाउँ बसती बेंसी र टारीहरू,
बोकी ढाकर टाउकाभरि कि ता गुण्टा र भारीहरू,
पैतालाहरू च्वैटिए खुइलिए यी बृद्ध तालू सब,
नाम्लोका पढ डाम-डाम कविता कवि हो ! अव

(गाउँ-गाउँका कथाहरू, पृ.३१)

माथिका दुई श्लोकहरूमा गाउँघरतिर पिठ्युमा बोक्ने ढाकार, गुन्टा र भारीहरू ढाकर बोक्न प्रयोग गरिने नाम्लो यही समाजमा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । त्यसै गरी हलो खेत जोत्नु पनि नेपाली समाजको वास्तविक चित्र हो ।

प्रकृति चित्रण

कवि ज्ञवालीले प्रकृतिको पनि सुन्दर चित्रण गरेका छन् । नेपालको प्रसिद्ध ताल रारालाई मानवीकरण गरी त्यसको चित्र उतारेका छन् ।

फुल्छन् फूल किनार रम्य वनको एकान्त पारी अरे,
आफै सुन्दर त्यो जलाशय-परी झन् झन् सिंगारी अरे,
हावा पंख फिंजाई पात वनको हम्किन्छरे सुस्तरी,
जन्मायो कसले अहा ! प्रकृतिका सौन्दर्यकै सुन्दरी ?

(रारा, पृ.३३)

फूलहरू फूल्नु जलाशय, पातले हावा हम्कनु सबै प्रकृतिसँग सम्बन्धित छन् ।

३.५.५ लयविधान

प्रस्तुत **अक्षर** कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरू गद्य र पद्य लयमा रचिएका छन् । कविले धेरै जसो कविताहरू शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचना गरेका छन् भने कतिपय कविताहरू उपजाति, वसन्ततिलका र शिखरीणि छन्दमा रचेका छन् । गद्य र पद्य लयका केही उदाहरणहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

गद्य लय

गद्दीदार आराम कुर्सीमा भासिएर होस्
अथवा ठूला ठूला वालिष्टको अडेस लिएर होस्
होटल चियापसल र पुस्तक पसलको कुनामा
चेपिएर होस्

(अक्षर, पृ.७)

माथिका कवितांशका पङ्तिमा गाण्हरूको मात्रामा एकरूपता छैन । जसबाट यो गद्यलयको उदाहरण बन्न पुगेको छ ।

उपजाति छन्द

छँदा ठूला सपति लाख साथमा
बनेर निःस्वार्थ विशाल धर्तिमा
भला चिताएर कुनै दरिद्रको
हिड्यौ त ए ! मानिसका द्विपाद हो ?

(प्रश्न, पृ.१३)

माथिको कवितांशको प्रथम र दोस्रो पाउ वंशस्थ छन्दमा र तेस्रो र चौथो पङ्ति इन्द्रवंश छन्दमा रचिएकाले उपजाति छन्द बन्न पुगेको छ ।

वसन्ततिलका छन्द

बाढीः फुटेर पहिलो असमेल आयो
ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
फोरेर दंग-जडताहरू भेल आयो,
ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
भत्काउँदै सब ठूला थल क्रोध आयो,
ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ
मानूँ कडा दमनको प्रतिरोध आयो !
ऽ ऽ । ऽ । । । ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

माथिको कविताांशमा 'त' गण, 'भ' गण, 'ज' गण 'ज' गण र अन्त्मा दुई गुरु हुने चौध अक्षरको वसन्ततिलका छन्दको उदाहरण हो ।

शिखरिणी छन्द

हावा सङ्गै शिशिर हिउँको व्युँतिने दूर डाँडा,
। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ
आभा सङ्ग समय शुभको मुस्किने गोठि काँडा,
। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ
बोकी सप्नाहरू रहरिला बस्छ काँक्रे विहार,
। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ
यौटै आशासँग छ सबको खुल्छकि भाग्यद्वारा ।
। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । ऽ ऽ । । । ऽ

माथिको कविताांशमा 'य' गण, 'म' गण, 'न' गण, 'स' गण, 'भ' गण र अन्त्यमा एघ लघु र एक गुरु हुने सत्र अक्षरको शिखरिणी छन्दको उदाहरण हो ।

कविले गेयात्मक बनाउनको लागि छन्दमा ढाल्नुका साथै अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरेर अझ मिठासपन थपेका छन् । शब्दहरू छनोटमा सजगता अपनाएकाले लयमा गाउँदा कुनै बाधा उत्पन्न भएको देखिँदैन ।

३.५.५.१ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत कविता सङ्ग्रह भित्र कवि ज्ञवालीले अन्त्यानुप्रसा, उपमा अलङ्कारको प्रयोग बढी गरेका छन् । जस्तै :

अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको उदाहरण यस प्रकार छ :

नापी लेक बजार गाउँ बसती बेंसी र टारीहरू
बोकी ढाकर टाउकाभरि कि ता गुण्ठा र भारीहरू
पैतालाहरू च्वैटिए खुइलिए यी वृद्ध तालु सब,
नाम्लोका पढ डाम-डाम कविता नौला कवि हो ! अब ।

(गाउँ-गाउँका कथाहरू, पृ.३१)

माथिको कवितांशमा हरू-हरू, सब-अबमा 'रु' र 'ब' दोहोरिएको हुनाले अन्त्यनुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

उपमा अलङ्कारको उदाहरण यस प्रकार छ :

तारा झैं कीर्ति अग्लो हिमशिखरसरी मान संमान अग्लो,
गंगा झैं स्नेह सँग्लो, बहुजल-सुखको चिन्तना ज्ञान सँग्लो,
एकाधा कोटि आत्मा प्रतिदिन जिउने धर्तिको आन अग्लो,
यो मातृभूमिलाई "विजये" दिनको कोटि प्रणम अग्लो ।

(दसैं-आसिक, पृ.९६)

माथिको कवितांशमा तारालाई कीर्ति, गङ्गालाई स्नेहसँग तुलना गरेकाले उपमा अलङ्कार बनेको छ ।

३.५.६ भाषाशैली

यस कविता सङ्ग्रहको भाषाशैली सरल र शिष्ट छ । धेरै मात्रामा तत्सम शब्द तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग केही मात्रामा गरिएको छ । कुनै कुनै शीर्षकको भावबोध गर्न केही कठिनाइ भए पनि धेरै जसो दैनिक बोलिचालीका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । तिनै भाषा स्रोतका शब्दहरूलाई कविले सहज ढङ्गले प्रयोग गरेका छन् । छन्द मिलाउने क्रममा कुनै कुनै पङ्तिको अर्थ अर्थहीन बन्न पुगेको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भएका केही उदाहरणहरू

भनेको शास्त्रले हेर, संघे शक्ति कलौं युगे,
गुटले फूटले थोत्रो भाँचिन्न अस्थिपञ्जर ।

(संघशक्ति, पृ.८३)

यहाँ शास्त्र, संघ, शक्ति, कलौ, युगे र अस्थिपञ्जर जस्ता तत्सम शब्दहरू बढी मात्रामा प्रयोग भएको छ भने फूट, गूट, थोत्रो जस्ता तद्भव शब्दहरूको पनि प्रयोग छ ।

लाई पुलिसको घेरो सेरोफेरो सबैतिर
काला जल्लाद हो ! पापी, हत्यारा घातकीहरू !
मार्ने बन्दूकले धेरै तानाशाह कहाँ पुगे ।

(संघशक्ति पृ.८३)

यहाँ पुलिस, तानाशाह, जल्लाद, बन्दूक जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद

लेखनाथ ज्ञवालीका गीतिकाव्यको अध्ययन

४.१ विषय प्रवेश

१२३ गीती सङ्ग्रहहरू **माटोका गीतहरू** मा कविवले **गौरव** गीतबाट विषयारम्भ गरेका छन् । वीर सहिदहरूको अमूल्य रगतले सिञ्चित नेपाली धर्तीमा जन्मेर नेपाली हुनुमा गर्व लागेको र विश्वमा यहाँका अग्ला हिमशिखर अनि गौतम बुद्धको जन्मस्थलले चिनारी गराएको भाव वर्णित छ ।

४.२ माटोका गीतिसङ्ग्रहको अध्ययन

प्रस्तुत गीत सङ्ग्रह जम्मा एकसय बयालीस पृष्ठमा संरति यो कविको देशप्रेमको भावनाले ओतप्रोत माटोको गीतिकाव्य हो । यस सङ्ग्रहमा एकसय तेइस वटा गीतहरू समावेश गरिएको छ । झ्याउरे तथा मुक्तलयमा रचिएको यो गीतिसङ्ग्र हो । 'माटोका गीतहरू' भने सर्वसाधारण जनताको भावना र चेतनासित गाँसिएकाले यसको भाषा जनजिभ्रोअनुरूप बोलेको छ । लोकलयमा प्रचलित अनेक राष्ट्रिय छन्द, गीतीवककविता, बालगीत, कब्बाली आदिको रंगीन फूलबारी बनेको छ । त्यसै अनुरूप यसको शीर्षक पनि माटोका गीतहरू सार्थक नै देखिन्छ ।

४.२.१ विषयवस्तु

कविले यस सङ्ग्रहको पदलालित सर्वोच्च शिखर सगरमाथा नेपालमा छ भन्न पाउँदा खुसीले छाती चौडा हुन्छ भन्ने भाव प्रकट गरेका छन् । जसले मिहेनत गरेको छ, उसको पेट सधैं खाली रहेको असमानता प्रकट यसरी गरेका छन् :

आजपनि यो अग्लै छ उच्च रहेको हिमाल
हामी मरे पनि रैरन्छ छातिमा ज्यूँदो नेपाल, नेपाल ।

(धर्ती हो हाम्रो वीरको, पृ.२)

यस गीतिसङ्ग्रहमा गीतकार वीरपुर्खा जन्मिएको, शानित बुद्ध जन्मिएको, हिमालरूपी शिर भएको, मेची कोशी बगेको देश नेपालमा जन्मेर नेपाली भन्न पाउँदा आफूलाई गौरव ठानेको कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

शिरमा स्वतन्त्र शान झैं छ उँचो सगरमाथा
गाउँछ बुद्ध विश्वले जसको सुनामगाथा
चौडिन्छ छाति नामजो अरुले सुनेर गाउँदा
मेरो त जन्मठाउँ यै हो गाउँ भन्न पाउँदा ।

(गौरव, पृ.१)

यस्त गरी यस सङ्ग्रहमा गीतकारले देशप्रति माया नगर्ने सधैं अर्काको आशा गर्ने, वीरपुर्खाको रगतको मूल्य नगर्ने, सधैं पाप र लोभमा फस्ने र शहीदको सपनालाई मरेतुल्य ठान्ने व्यक्तिलाई गीतकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

जातिले हाम्रो यो धर्तीमाथि के दुःख सहेथ्यो
यो माटोमाथि संझिन्न कति रगत बहेथ्यो
लोभमा बिक्छ, पापमा टिक्छ, रुचाउँछ मासेको,
चाहन्न देख्न शहीद्को सपना फुलेर हाँसेको ।

(के भन्नु बाँचेको, पृ.३)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले यो देश, हलो कोदालो गर्ने, हँसिया र गैती बोक्ने पौरखी हातभएका यो देशका लागि रगत बगाएका, बुद्धि र ज्ञान लगाएका र वैरीलाई कुल्चन नदिने कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

बगायो जल्ले खुनको थोपा यो देश बचाउन,
लगायो जल्ले बुद्धि र ज्ञान यो देश हँसाउन,
माटोमा टेक्ने बैरीलाई छेक्ने सनतान जस्को त्यस्को हो !
यो देश भन ! त्यस्को हो ! खून पसीना जस्को हो ।

(यो देश भन कस्को हो, पृ.४)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले आफ्नो हृदयको पीर व्यथा सुनाउँदै सपनाको मन्दिर साकार पार्न सबै जनतालाई यसरी आग्रह गरेका छन् :

हाम्रो पनि जे छ सपनाको मन्दिर बनाउँ सँगैसँगै ।
हाम्रो हृदयको पीर व्यथा यो सुनाउँदै सँगसँगै ।

(आऊ ! सडकका साथीहरू, पृ.७)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले नेपालको भविष्य बोकी हिड्ने अज्ञान र अन्धकारलाई हटाउने हीरा, मोती र युगका प्रकाश छर्ने, इतिहास रच्न सक्ने युवाहरूलाई यसरी आग्रह गरेका छन् :

इतिहास रच्न सक्ने छ युवाहरूको शक्ति
दुःखबाट यो मुलुकले पाउन सक्छ मुक्ति,
जसका छ हातहरूमा सबको भविष्य आगत्
ती वीर मतका छोरा - नातिहरूलाई स्वागत् ! !

(साथीहरूलाई स्वागत !, पृ.१०)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले आफूँमा भएको मैलो मखाल्न पानी चाहिन्छ, मनको धक मेटाउन रुनुपर्छ, सबै दुःख हटाउन एकजुट हुनुपर्छ, आँखा अन्धा भए पनि ज्ञानको ज्योति निभ्दैन भन्दै उज्यालो र भावना बोकेर आएका अतिथिहरूलाई यसरी आग्रह गरेका छन् :

ज्यानको मैलो जाँदैन तैसै पानीले नधोए
मनको मैले जाँदैन धक फोरेर नरोए
ज्ञानको आँखा खुल्दैन ज्योति मनमा नपसे
उज्याला बोकी आउनु भएकाहरूलाई स्वागत स्वागत ! !

(हाम्रो स्वागत ! स्वागत !!, पृ.१३)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले यस गतिका माध्यमबाट भनेका छन् । यसमा निसान र पहिचानको लागि संस्कृति, पहाड, हिमाल, तराइ, झडा, सीता, बुद्ध, भृकुटीलाई यसरी चिनाएका छन् :

यसमैं छ बुद्धध सीता भृकुटीहरूको धाम
संसारमैं अमर छन् नेपालका यी नाम !
हाम्रो नवीन युगको बाटो नहोस् बन्द
यसलाई पार्न दिन्नौ काटेर खण्डखण्ड ।

(हाम्रो निशान : हाम्रो पहिचान, पृ.२१)

प्रस्तुत गीतमा माटो भनेको स्वर्ग, मर्त्य र जीवन हो । यसलाई धुला नसम्झन गीतकारले यसरी आग्रह गरेका छन् :

स्वर्ग भने पनि मर्त्य भने पनि जीवन हाम्रो माटो
हाम्रो चिहन बितेका दिनको यो इतिहासको टाटो
यसको कणकणभित्र छ आफ्नै पुण्य अतीत कहानी
यसमै आदि छ अन्त्य छ हाम्रो शैय्या स्रोत सिरानी ।

(माटो, पृ.२५)

प्रस्तुत गीतमा तराईलाई ज्यान, पहाडलाई हृदय, हिमश्रङ्खला शिर र देशलाई मन्दिरको रूपमा लिइएको छ । तिर्थयात्रीहरूलाई तिनीहरू कहाँ तिर्य गर्न जान्छौं भनेर यसरी व्यक्त गरेका छन् :

ज्यान तराई पहाड हृदय हो,
हिमश्रृङ्खले यो शिर हो ! देश ठूलो मन्दिर हो ।
काशी मधुरा मनमा जङ्गा यही छन् आफैंसँग
हिम-पर्वत तल बग्दै बग्दै सबछन् आफै दङ्ग
शीतल चोखो जल तपभूमि यही पाखो यही भीर हो ।

(मन्दिर, पृ.२८)

प्रस्तुत गीतमा मनको दुःखद, पीर, समाजको तस्वीर युगचेतना, वीरताको निशान, फूलको मीठो वासना कविता हो भन्दै कविताको पहिचान कविले यसरी दिएका छन् :

दुःख पीर हो मनभित्रको यो उफानको कविता
तसवीर हो यो समाजको पहिचान हो कविता
युगचेतना कहीँ प्यार हो कहीँ बान हो कविता
कहीँ आँसु हा कहीँ वीरताको निशान हो कविता ।

(कविता, पृ.३१)

प्रस्तुत गीतमा सबै एकतामा हात मिलाई विकास, न्याय र निर्माणका लागि बलबुद्धिले काम गरेमा मात्र नेपाल एउटा अगाडि बढ्न सक्छ भन्ने भाव यसरी व्यक्त गरेका छन् :

विनास हैन मानिसलाई विकास चाहिन्छ,
थुनछेक हैन बाहिर हेर्न निकास चाहिन्छ,
सोचेर मात्रै हुँदैन काम रोपे पो फल्दछ ,
अँध्यारो भित्र उज्यालो बत्ती बाले पो बल्दछ ।

(फुटेर हैन जुटेर मात्र बन्छ यो नेपाल, पृ.३५)

प्रस्तुत गीतमा सबैलाई आफ्न मुटु प्यारो लाग्छ जहाँ देशको माया र अन्य पाखापखेरा झरना, खेला बगेका हुन्छन् । उक्त गीतमा देशको माटोलाई मुटुसँग यसरी तुलना गरेका छन् :

त्यहीँ हुन्छ मायाँ त्यही हुन्छ माटो,
त्यहीँ जिन्दगीको गोरेटो र बाटो
त्यो माटोको मायाँ सबैलाई पियारो,
सबै भुल्न आफ्नूपना हुन्छ गाह्रो,
सबैलाई आफ्नू मुटु हुन्छ प्यारो ....

(मुटु हुन्छ प्यारो, पृ.४७)

प्रस्तुत गीतमा यदि देश उज्यालो सुन्दर र रमणीय हुनको लागि ह्यूचूली माथि बादल, सराङ्गी र मादलको गीत पहाड, पाखा, तराई, हिमाल, हरियो धर्ती मेचीकाली अध्याँरो चिर्ने बत्ती हुनुपर्ने कुरा किवले यसरी बताएका छन् :

के हेर्ला आँखा ह्यूचुलीमाथि बादलै नभए ?
के बज्ला गीत, सारङ्गी हाम्रो मादलै नभए ?
पहाड पाखा तराई नदी र तालै नभए
रहला कस्को नेपाली नाम नेपालै नरहे ?

(उज्यालै नभए, पृ.५२)

प्रस्तुत गीतमा अहिले सबै सन्तान दुःखमा छन् र देशपनि पीडामा परिरहेको छ । यदि एक्लै सम्पन्नशाली भएर केही हुँदैन भन्दै देश खुशी, सम्पन्न, ठूलो र यसको भलोभएमा हामी तबमात्र सम्पन्न र खुशी हुनेछौं भनेर यसरी व्यक्त गरेका छन् :

छन् भाइ आफ्नै दुःखभित्र सारा
देशै छ चिन्तातुर पीर-मारा
एक्लै कसैले रमाएर के भो ?
देशको खुशी पो हाम्रो खुशी !!

(देशको भलो पो हाम्रो भालो, पृ.८५)

प्रस्तुत गीतमा देशका नेता भनाउँदालाई यस गीतमा तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै आफ्नो देश र जनताप्रति सधैं अन्याय र अत्याचार गरी झुटो सपना मात्र दिन नेता खाली विदेशको पूजा गरेर आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने स्वार्थी भनिएको छ । उनीहरूलाई जसले साँझ बिहान खान नपाएका गरिबका झुपडीमा आउन यसरी आग्रह गर्छन् :

खाको छैन आँटोपिठो जल्ले सिस्नु-साग
गाको छैन सुस्केराले मुटु छने राग
त्यल्ले काहाँ थाहा पाउँछ हृदयको बोली ?
स्वदेशीलाई ताकी हान्छ विदेशीको गोली !

(झुपडीमा आऊ, पृ.१०५)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले सबै बराबरी शीर्षक गीतमा आफ्ना छोरा छोरीलाई आफ्ना दुई आँखासँग तुलना गर्दै यसरी बराबारीको संज्ञा दिएका छन् :

यौटा आँखा छोरा मैरो यौटा आँखा छोरी
दुवै आँखा मेरा लागि हुन है बराबरी ।

(दुवै बराबरी, पृ.१४२)

४.२.२ भावविधान

प्रस्तुत **माटोका गीतहरू** गीतिसङ्ग्रहमा राष्ट्रिय भाव र नेपाली प्रकृतिको चित्रण प्रस्तुत गरिएको छ । जसलाई तल चर्चा गरिएको छ :

राष्ट्रिय भाव

प्रस्तुत गीतिकाव्यको मुख्य विषय भनेको देशप्रेम हो । हरेक गीतहरूमा कतै न कतै देशप्रेमको भाव पाइन्छ । जस्तै :

म रोए पनि चाहान्छु देख्न यो देश हाँसेको,
मरे नि आफैं चाहान्छु देख्न यो देश बाँचेको ।

(हिमाल हाँसेको, पृ.९३)

यहाँ गीतकारले आफू रोए पनि देश हाँसेको र मरेपछि पनि देश बाँचेको भाव व्यक्त गरेका छन् । त्यसै गरी

धर्तिको माया मारेर बगेको सङ्लो पानीलाई ....
फर्क ए भन्यौ नेपाली ! देश यो छोडी जानीलाई ...... ।

(देश यो छोडी जानेलाई, पृ.३९)

यहाँ देशको माया बिर्सेर जानेलाई आफ्नै देश फर्कन अनुरोध गरिएको छ ।

प्रकृति

गीतकारले प्रस्तुत गीति सङ्ग्रहमा नेपाली प्रकृतिको चित्रण गरेका छन् । विशेष गरेर 'धर्ती हो हाम्रो वीरको', 'खोला सुसाएको देश', 'हौ फूल हामी सारा', 'धरतीको नाउँ', 'धरतीलाई प्रणाम्', 'नेपाल हो मेरो', 'बादल बनेर आउँछु', 'सबै फूल हुर्किएको फूबारी जाती', 'ह्यूँचुलीको देश', 'ह्यूचुलीकि चाँदीचुली', 'एक नदी दुई किनारा' र 'गुराँस पुल्दाा वन फुल्यो ।' यी गीतहरूमा कतै न कतै प्रकृतिको चित्रण गरेको पाइन्छ । जस्तै :

लेक फुल्यो लाली गुराँस, बेंसी वन प्याउली,
डाली-डाली कराउँछे कोइली र न्याउली,
के हो ? भने भनिदिनु तिम्रै वन-साथी
सबै फूल हुर्किएकौ फूलबारी जाती ।

(सबै फूल हुर्किएको फूलबारी जाती, पृ.५८)

माथिको गीति अंशमा लेकमा फुल्ने लाली गुराँस, बेंसीको प्याउली, डाली बसेर कराएको कोइली र न्याउली सबै प्राकृतिक विषय हुन ।

मेरा ताल भीर-पाखा झरनाहरूमा बज्ला
मेरो गीत बस्ती वनमा चरनाहरूमा बज्ला,
म चीसो चीसो नदीमा कल्कल् बनेर आउँछु,
आकाशबाट फेरी शीतल् बनेर आउँछु ।

(बादल् बनेर आउँछु, पृ.४९)

यस गीति अंशमा ताल, भीर-पाखा, झरना, वन, नदी आदि सबै प्रकृतिसँग सम्बन्धित भएकाले यहाँ प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ ।

४.२.३ लयविधान

यस गीतिकाव्यमा कविले लोकलय तथा झ्याउरे लयमा प्रस्तुत गरेका छन् । जस्तै :

लोक लयको उदाहरण

रेसुङ्गाको डाँडै र भरि हावा नि चल्यो हररर
फेरो यो घुम्ती नाघेर आयो मोटर गुड्दै सरर, ओसार
सुनै र पोती माना र पाथी धौला र गिरी टल्कियो,
मेरो यो मन्को छनो र छाती झन् अझ माथि अल्कियो .... अल्कियो ...लास्स ...

(गुराँस फुल्दा वन फूल्यो, पृ.१३०)

माथिको गीति अंशमा गुल्मी जिल्ला तिर प्रचलित लोकलयको प्रयोग गरिएको छ । गीतकारले गेयात्मक बनाउने उद्देश्यले अन्त्यानुप्रासको प्रयोग चारै पङ्तिमा गरेका छन् भने पहिलो र दोस्रो पङ्तिमा आधानुप्रासको पनि प्रयोग गरेका छन् । पहिलो र दोस्रो अक्षरको अन्तिम अक्षर ‘र’ अनि तेस्रो र चौथो पङ्तिको अन्तिम अक्षर ‘यो’ को पुनरावृत्ति गरेका छन् ।

झ्याउरे लयको उदाहरण

लेक भन्छ जन्मभूमि हो तराई मेरो,
तराई भन्द ह्यूँचुली हो उच्च शीर मेरो
मेची काली यौटै हाम्रो घर्को सेरोफेरो
नेपालीको संपति हो नेपाल यो तेरो !
लेक भन्छ, जन्मभूमि हो तराई मेरो ....

(नेपाल हो मेरो, पृ.२७)

पहिलो र तेस्रो पाउमा चौध अक्षर र दोस्रो पाउमा पन्ध्र अक्षर भएको माथिको गीति अंशमा आठ अक्षरमा विश्राम हुने झ्याउरे लयको प्रयोग गरिएको छ । गेयात्मक बनाउन उनले अन्त्यनुप्रासको प्रयोग गरिएको छ र प्रत्येक पङ्तिको अन्त्यमा 'रो' अक्षरको पुनरावृत्ति गरिएको शब्दहरूको संयोजन पनि ठीक तरिकाले प्रयोग गरिएको हुँदा यसको यतिमा पनि मिठासपन भेटिन्छ ।

४.२.३.१ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत गीतिकाव्यमा कविले अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको बढी प्रयोग गरेका छन् । जस्तै :

अन्त्यानुप्रसा अलङ्कार उदाहरण तल दिइएको छ :
घाम जुन जस्तो हाम्रो हुनुपर्छ आँखा
झरनाको धून जस्तो हुनुपर्छ भाखा
हाम्रो आप्नु हित्तचित्त हाम्रो भाषाभेष
मेटिएर जानुभन्दा मर्नुहुन्छ वेश !

(ह्यूँचुलीको देश, पृ.७८)

माथिको गीति अंशमा घाम र जनलाई आँखासँग तुलना गरेकाले उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने पहिलो र दोस्रो पाउको अन्तिम अक्षर 'खा' र तेस्रो र चौथो पाउको अन्तिम अक्षर 'ष-श' को प्रयोगबाट अन्त्यानुप्रास भएको कुरा थाहा हुन्छ ।

४.२.३.२ रसविधान

प्रस्तुत **माटोका गीतिहरू** गीतिसङ्ग्रहमा कविले करुण र वीर रसको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यसले गर्दा कोही भावनामा कवि डुबेका छन् त कोही ठाउँमा उत्साह उमङ्गले

पाठकलाई उत्साह दिने काम गरेका छन् । त्यसैले यी गीतहरू राष्ट्रभक्तिले ओतप्रोत भएको पाउन सकिन्छ ।

करुण रसको उदाहरण तल दिइएको छ :

छुटेको छ साथी कतै फुटेको छ छाती,
दुखेको छ सब्को मन आज दिनराति,
बाटो-घाटो मर्ने हो कि ? जङघारमा पर्ने हो कि ?
आफ्नु मान्छे सम्झी रुँदा भिजेको छ चोली, भिजेको छ चोली !
फेरि चल्यो नेपालीको छाती छाती गोली !

(रगतको होली !, पृ.१२०)

यहाँ युद्धले गर्दा साथीसँग बिछोड भएको छाती गोलीले फुटेको मन दुःखेको जस्ता भावले गर्दा यहाँ करुण रस रहेको छ ।

वनको बनेल जस्तै छ कतै उही मरेको,
दर्जन्को बाघ जस्तै छ कतै उही परेको,
नेपाली जो गरिब् हो छ उसैको लाश खात,
नडुबाऊँ आफ्नु खुनमा अब सिर्जनाको हात !

(रक्तपात, पृ.११७)

यहाँ भाइभाइको युद्धले गर्दा वनको बनेल जस्तै मानिसहरू मरेका जो गरीबछ उनीहरू नै लास बन्नु परेकाले गर्दा यहाँ करुण रस रहेको छ ।

वीर रसको उदाहरण तल दिइएको छ :

अतिचार बढ्दै जैले हदै सीमा नाघ्छ
दया मायाँ मान्छेदेखि हदै टाढा भाग्छ,
देश सिङ्गो चिच्याउँदै ..... अतासिन्छ, जैले
हाँसी हाँसी फाँसीमाथि चढेको छु मैले, चढेको छु मैले ....

(शहीद, पृ.६३)

जब अत्याचारले सीमा नाघ्छ, दया र माया टाढा भाग्छ अनि देश अतासिन्छ त्यस बेलामा म हाँसी हाँसी फाँसीमा चढेको छु भन्ने उत्साह भावले गर्दा यस अंशमा वीर रस प्रस्तुत भएको छ ।

४.२.४ भाषाशैली

गीतकार लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लिखित **माटोका गीतहरू** गीतिसङ्ग्रहमा संकलित प्रत्येक गीतहरूको भाषाशैली सरल छ । कतिपय तत्सम, कतिपय आगन्तुक र कतिपय ठेट नेपाली भाषाको प्रयोगले गर्दा त्यति क्लिष्ट छैनन् । जनबोलीमा झुण्डिएका शब्दहरूको प्रयोगले गर्दा शिक्षित तथा अशिक्षित सबैले सहज रूपमा भावबोध गर्न सक्तछन् । लयात्मक बनाउने क्रममा लेखकले नियम सङ्गत नभई कतिपय स्थानमा भाषिक नियमहरूलाई तोडेको देखिन्छ । जे-जति भए पनि भाव अनुसारको शब्द छनोटमा सजगता अपनाएको पाइन्छ । जस्तै :

सधैँ र भरि लाहुरे हामी, दर्वान हामी रे !
अर्काकै निम्ति जन्मेको जस्तो दुर्नाम हामी रे !
कोदाले हामी, दाउरे हामी २ के हाम्रो भाग्यै यस्तो हो ?
यो देश भन ! कस्को हो ? यो देश भन ! कस्को हो ?
हँसिया घन र गैँती बोक्ने पौरखी हाम जस्को हो ! ....

(यो देश भन कस्को हो, पृ.४)

यहाँ लाहुरे, कोदाले, दाउरे, घन, गैँती जस्ता जन बोलीको शब्द प्रयोगले गर्दा भाषाशैली सरल बन्न पुगेको देखिन्छ । यसै गरी उनका गीतहरूको शीर्षक र गीति अंशमा धेरैजसो तत्सम शब्दको प्रयोग धेरै मात्रामा प्रयोग भएको छ । तर ती शब्दहरू लाकेले पचासका र बुझ्ने खालका छन् । जस्तै :

बुद्धभूमि, शिव-शक्तिभूमि यो ज्ञान छ गौरवशाली,
नवनव युगको साथ अगाडि बढ्नु छ सब नेपाली,
भाषा संस्कृति आफ्नैपन यो आफ्नै सुन्दर भेष,
जन्मभूमि यही धर्मभूमि यही कर्मभूमि यही बेस,

(कर्मभूमि, पृ.६८)

यस अंशमा बुद्धभूमि, शिवशक्ति, ज्ञान, नवनव, युग, भाषा, संस्कृति, धर्म, जस्ता थुप्रै तत्सम शब्दहरूको बाहुल्यता भेटिन्छ तर भाषाशैली सरल र रसिलो छ ।

४.३ 'नानी' बालगीतको अध्ययन

४.३.१ विषय प्रवेश

कवि लेखनाथ ज्ञवालीका कृतिहरू राष्ट्रिय भावले ओतप्रोत छन् । उनले बाल साहित्यका क्षेत्रमा पनि उत्तिकै कलम चलाएका छन् । प्रस्तुत **नानी** बालगीत र कविता सङ्ग्रहको विषयारम्भ **कखरा** अक्षर ज्ञानबाट गरेका छन् । नेपाली वर्णका प्रत्येक अक्षरबाट पङ्क्ति रचना गरिएको यस बालबालिकालाई मार्गदर्शक गर्ने खालका उपदेशहरू दिएका छन् ।

४.३.२ 'नानी' बालगीत तथा कवितासङ्ग्रहको अध्ययन

नानी कवि लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा रचित कृति हो । यसमा ५२ वटा गीत तथा कविताहरू सङ्कलन रहेका छन् । यो ५५ पृष्ठमा संरचित रहेको छ । यस गीतिसङ्ग्रहमा २१ अक्षरीदखि लिएर ६ अक्षरीसम्म रहेको पायन्छ । २१ अक्षरी उदाहरण - अब मिठाइ खान्न, पैसा चोरी लान्न, पसल पसल जान्न । (ननी, पृ.४९) यसै गरी पानी पऱ्यो सिम सिम । (बिरालो, पृ.५४) कविले यस गीति सङ्ग्रहको शीर्षक स-साना बालबालिकालाई दिइने शिक्षाको बारेमा लेखिएको हुनाले **नानी** सार्थक नै देखिन्छ ।

४.३.३ विषयवस्तु

स-साना बालबालिकाहरूलाई गीति कविताले खेलीखेली अक्षरको रचना गरेको पाइन्छ । अत्यन्त सुकोमल भाव र घतलाग्दा बाल भावनाले गर्दा यस कृतिको रचना गर्न कवि पुग्छन् । बालबालिकाहरूलाई मनोरञ्जन दिने, नीति शिक्षा दिने र उनीहरूको बानी व्यवहार सुधारका साथै नानीहरूलाई सु-संस्कार दिनलाई समाज र देश निर्माणमा लगाउने लक्ष्य लिएको देखिन्छ । उनले साना बालबालिकाहरूलाई शिशु कक्षा देखिनै अक्षर, स्वरज्ञान, सामाजिक व्यवहार आदि विषयमा विकास गरिदिनुपर्ने कुरामा आफ्ना बालगीत तथा कवितामा ध्यन दिएको पाइन्छ । आफ्ना बालबच्चाका लागि एकोहोरो अर्ती उपदेशबाट होइन कि ? बालमस्तिष्कमा खेलका माध्यमबाट ज्ञान, सिपको विकास गर्न, अक्षर चिन्न कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कलकल बगने कति हो पानी ?
खल खल पसिना किन हो नानी ?
गजमज नगरी पुस्तक राख,
घरघर आई हलुवा चाख !

(कखरा, कविता, पृ.१)

एउटै स्वर भए सबैथोक हुन्छ र जति ठुलो काम पनि गर्न सकिन्छ, भन्दै साना नानीहरूलाई अक्षर चिनाउँदा व्यञ्जन वर्णको अक्षर ज्ञान दिएजस्तै 'स्वर ज्ञान' शीर्षकमा स्वर अक्षरबाट सुरु हुने एक अक्षरबाट उठेका कुरालाई कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

एक भए सब शक्ति बन्छ
ऐरावतझैँ बलियो हुन्छ ।

(स्वरज्ञान, पृ.२)

'प्रणाम' शीर्षकमा कविले साना नानीहरूलाई आमालाई प्रणाम गर्नुपर्छ, किनभने आमाले नै बोल्न, आँखा खोल्न, जीवनको बाटो देखाउँनुको साथै सद्व्यवहार पनि सिकाउने कुरा कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

तिम्ले सिकायौं सबलाई बोल्न
यी बन्द आँखाहरूलाई खोल्न
ताते गरायौं अनि बुझ्न नाम
माता तिमीमा सबको प्रणाम ।

(प्रणाम, पृ.३)

'सुनले छाउने छौँ' प्रस्तुत बालगीतमा साना बालबालिका भनेका फूलका कोपिला हुन् । भोली ठुला भएर उनले संसारलाई चलाउने छन् भन्दै कविले यसरी आफ्नो भाव व्यक्त गरेका छन् :

आज हामी कोपिला, भोलि संसारलाई फूलेर छाउनेछौं ।
सानुठूलो हृदय खोली जन्मभूमिको गीत गाउनेछौं ।

(सुनले छाउने छौं, पृ.४)

'काँचो माटो' शीर्षकमा कविले साना केटाकेटी भनेको काँचो माटो जस्तै हुन्छन् । तिनीहरूलाई जे जस्तो बनायो त्यस्तै हुने कुरा यसरी व्यक्त गर्छन् :

सबैसङ्ग हाँसी खेल्ने, मिठो चोखो बाँडी खाने,
सबैसङ्ग मिलीजुली इस्कूल र घर जाने,
पढ्न टाठो मनको बाठो सबै राम्रो आनीबानी,
छुच्चो रै छ भन्छ मेरो नानीलाई .....

(काँचो माटो, पृ.५)

प्रस्तुत 'सानो भनी हेला गर्नुहुन्न' शीर्षकमा कविले कुनै पनि कुरालाई सानो छ भनी हेला गर्न नहुने किनकि सानो भनी हेला गरिएको वस्तुले भविष्यमा ठूलो नोक्सान पुऱ्याउँछ भन्दै आफ्नो भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सानू सानू पोखरीमा माछा हेर ताँती
सानै चीज हुर्किएर ठूलो हुन्छ साथी
ठूलो ठूलो घरको पनि जगहुन्छ सानू
सानै हुन्छ खाँबो किलो ठूलो हुन्छ छानु
सानु भनी गर्नुहुन्न कहिले पनि फेला
हात्ती पनि पर्न सक्छ कमिलाको फेला ।

(सानो भनी हेला गर्नुहुन्तन, पृ.२६)

प्रस्तुत 'हरेसचाहिँ खानुहुन्न' शीर्षकमा कविले साना बालबालिकाहरूलाई जीवनमा कुनै कुरा बिग्रिदा हार मानी हरेस खान नहुने शिक्षा दिनका निम्ति यसरी आग्रह गरेका छन् :

सुन नानी जानीजानी कुबाटोमा जानहुन्न
जति दुःख पाए पनि जतिठेस लाए पनि
जति चोट खाएपनि हरेस चाहिँ खान हुन्न ।

(हरेस चाहिँ खान हुन्न, पृ.३६)

प्रस्तुत 'कालु र भालु' शीर्षकमा ठूलो जङ्गलमा बस्ने ठूलो भालुले आफूँलाई निकै ठूलोठालु बन्दै वन जङ्गलका सबै फलफूल सबै मेरा हुन भन्दै खाने गरेको कुरालाई कविले समाजका ठूलाठालुका चरित्र यसरी वर्णन गरेका छन् :

यौटा ठूलो जङ्गलमा बस्थ्यो ठूलो भालु
भालु भन्थ्यो आफैंलाई सारै ठूलो ठालु
जङ्लको फलफूल खान्थ्यो सधैं टिपी
तर आफैं मागी खाँऊ भनी गर्थ्यो सधैं ढिपी ।

(कालु र भालु, पृ.३७)

जुरेलीले भन्यो क्यारे, क्या हो भालु दाइ
यत्ति ठूलो ज्यूलाई काँहा पुग्छ काफल खोइ !
यू घरेको कौसिभरी मकैको छ झोत्ता
खुबी घर जाउन बरु मकै खान तेत्ता ।

(कालु र भालु, पृ.३७)

प्रस्तुत 'कुखुरी काँ' शीर्षकमा कविले घरको आँगनमा छरिएका अन्नका दानाहरू टिपटाप खाने र घर आँगनमा रमाइरमाइ खेल्ने कुखुरा र बिरालाका बच्चासित साना केटाकेटीहरू खुशीसाथ खेलेको कुरा यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ :

कुखुरी काँ बासी भात खाँ
म्याउँ म्याउँ गर्छ बिरालो,
गाईको बाच्छी बाँ कुखुरी काँ ....

(कुखुरी काँ, पृ.१५)

प्रस्तुत 'टाई टुर्लुक्क' बालगीत शीर्षकमा कविले साना केटोकटीहरू वनका चरा समाउन र तिनका बचरासँग खेल्न रुचाउँछन् । ती वनका बचेरालाई वनमा नै हुर्कन दिनुपर्छ, तिनलाई समातेर दुःख दिनुहुँदैन । स्वतन्त्र रूपले उनीहरूलाई बाँच्न दिनुपर्छ भन्दै कविले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

बचेरा छन् गूँडमा चारो बोकी ठूँडमा,
छोराछोरी हुर्काउने, हतारो मूडमा
कैले उँभो बेगमारी बैले उँभो झरेनी
टाईटुर्लुक्क टाईटुर्लुक्क ....

(टाईटुर्लुक्क टाईटुर्लुक्क, पृ.१६)

प्रस्तुत 'प्यारा छोरीहरू' शीर्षकमा कविले आफ्ना छोरीहरूमध्ये कोही पर्वतकी सपना जस्तै प्यारी पार्वती हुन सक्ने, कोही भने जनकपुरकी जानकी हुन सक्ने कोही ऐतिहासिक छोरी भृकुटी र पासाङ जस्ता वीरङ्गना हुन सक्ने भएकाले साना नानीहरूलाई मायाममता दिएर पाल्नु पर्ने शिक्षा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कति पार्वती पर्वतका सपनी
कति जानकी जीवनका जपनी
भृकुटी हुन् पासाङ हुन सक्छन् क्वै
जननी भर्छ गाउने लोरीहरू
यिनीहरू मेरा प्रिय छोरीहरू ।

(प्यारा छोरीहरू, पृ.२८)

४.३.४ भावविधान

प्रस्तुत बालगीत तथा कविता सङ्ग्रहमा विविध भाव समेटिएको छ । यसमा बालबालिकालाई नैतिक चरित्रवान देशभक्त बनाउने उद्देश्यले बोलबोलीकै माध्यमबाट

राष्ट्रिय भाव र नैतिक चेतना कर्मवादी चिन्तन, मानवतावादी स्वर प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै : देश प्रेम

हामी देशका ची लाख सन्तति २
हाम्रो काँधमा भविष्यको छ उन्नति .... २ हामी देशका
(आ ..... आ .... आ..... आ ...... आ आ
हाम्रो शिर काटिए हिमालको शान झुक्दछ,
(झुक्दछ .... झुक्दछ ....
हाम्रो ज्यान माटिए विकासको बाटो रुक्दछ ....

(उन्नति, पृ.१२)

माथिको गीति अंशमा बालबालिका आजका यो देशका सन्तान हुन् र भविष्यमा यिनीहरूको काँधमा उन्नतिको जिम्मेवारी रहेको कुरा बताइएको छ । त्यसै गरी हाम्रो शिर काटिए हिमालको इज्जत गुम्ने, हाम्रो ज्यान मेटिए विकासको बाटो रोकिने भन्दै बालबालिकालाई देशप्रेमको भाव जगाउने जमर्को गरिएको छ ।

नैतिक चेतना

शिष्ट सभ्य र नैतिकवान् बनाउने उद्देश्यले सन्देशमूलक गीत तथा कविता यस पुस्तकमा समावेश गरिएको छ । जस्तै :

यौटा आँखा छोरा मेरा यौटा आँखा छोरी ?
दुबै आँखा मेरो लागि हुन है बराबरी ?

(दुबै बराबरी, पृ.४५)

छोराछोरी बिच भेदभावको वेदना उनीहरूमा नहोस् भन्ने उद्देश्य यस कवितांशमा प्रस्तुत भएको छ ।

यौटा तल झऱ्यो भने अर्को आई तान्छ
दुःख पिर्मा पऱ्यो भने उठाएर लान्छ ।

(बल बुद्धि, पृ.४०)

दुःखमा एक अर्कालाई सहयोग गर्ने भावना पलाओस् भन्ने नैतिक सन्देश यस कवितांशले दिएको छ ।

कर्मवादी चिन्तन

जीवनमा जति आपत् आए पछि हरेश खान नहुने र असत्यको बाटोमा कहिल्यै हिड्न नहुने विचार व्यक्त भएको पाइन्छ । सङ्घर्ष गरेमा माथि पुग्ने सकिने भन्दै कवि भन्छन् :

जीवन यो संघर्षै हो संघर्ष हो सगरमाथा,
सगरमाथा भन्दा माथि पुग्छ कैले जीवन् गाथा
उकालोको डर्ले कैले उँचाइ नजानु हुन्न
जति चोट लाए पनि
जति दुख्ख पाए पनि
जति धोखा खाए पनि, हरेश चाहिँ खानु हुन्न

(हरेश् चाहिँ खानू हुन्न, पृ.३६)

मानवतावादी स्वर

सबै मानव समान भएकाले धनी र गरिब नभनि तथा जातीय हिसाबले भेदभाव गर्ने भावना बालबालिकामा नआहोस् भन्ने उद्देश्यले माया बाल कविता रचिएको वछ । कवि लेख्छन् :

औंला काटे नि रगत आउँछ,
गोडा कोट नि रगत आउँछ,
ठेस लागे ऐय्या हुन्छ,
मरि गए थैय्या हुन्छ,
भन साथी अर्कालार्य दुःख दिए के हुन्छ ?

(माया, पृ.१०)

४.३.५ लयविधान

प्रस्तुत **नानी** बालगीत तथा कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित सम्पूर्ण गीत तथा कविताको लय गेयात्मक छ । धेरै जसो अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरिएको यसमा कतै कतै त्यसको विचलन पनि भएको देखिन्छ । बाल लोकलयमा रचिएका सम्पूर्ण गीत तथा कविताहरूको यति पनि ठीक बेठीक तरिकाले संयोजन गरेको पाइन्छ । भाव अनुसारको लय प्रयोग गरिएको छ । जस्तै :

आदे पादे नून साँधे,
कस्का पेट सिन्की खाँदे
धेरै खाना थैला साना
कस्तो नसुत्ने गायो गाना ?
जंगली बानी घरको बास्
तल्तिरबाटै फुस्कायो सास् !
बन्दुध छाला गोली पास्,
सबलाई पाऱ्यो सत्यानास्

(गोबर ग्याँस, पृ.१८)

माथिको गीति अंशमा बाल गीति लयमा रचिएको छ ।

४.३.५.१ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत गीति सङ्ग्रहमा अन्त्यानुप्रास र उपमा अलङ्कार पाइन्छ । त्यो अन्त्यनुप्रासको उदाहरण तल दिइएको छ :

जाति हेऱ्यो त्यति मेरो मनै भयो पीरो
यस्तो तुच्छ काम गर्ने कस्तो पापी कीरो ?
आफू लेख्नु पढ्नु छैन, हाम्रो गर्ने नाश
किन बस्नु पऱ्यो त्यल्ले पुस्तकमा बास ?

(धमिराले खायो, पृ.८)

माथिको गीति अंशका पहिलो र दोस्रो पाउको अन्तिम अक्षर 'रो' र तेस्रो र चौथो पाउको अन्तिम अक्षर 'श-स' वर्णको प्रयोगले गर्दा अन्त्यानुप्रास अलङ्कार रहेको छ ।

उपमा अलङ्कारको उदाहरण
संसारमा अल्गो हाम्रो ह्यूँचुलीको देश
शिर जस्तो सगरमाथा बादलु झैं केश ।

(ह्यूँचुलीको देश, पृ.४४)

माथिको गीति अंशमा शिरलाई सगरमाया र बादललाई केशसँग तुलना गरेकाले उपमा अलङ्कार रहेको छ ।

४.३.६ भाषाशैली

प्रस्तुत **नानी** बालगीत कविता सङ्ग्रहमा ग्रामीण जन बोलीका शब्दलाई टपक्क टिपेर गीत तथा कविता रचना गरिएको छ । ती शब्दहरू सर्वसाधारणले समेत बुझ्ने खालका छन् । हरेक शब्दहरू सरल र सिला छन् । भावबोध गर्नमा कुनै कठिन छैन । विशेष गरेर बालबालिकाले प्रयोग गर्ने शब्दावलीलाई भावअनुसार सुन्दर तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै :

कुटनी बुढी, कुटुनी बूढी
जीउ भने भुर्का झैं कति ठूलो भूँडी ?
गाली गर्छे हामीलाई आफैं होली फूँडी,
भित्र बस्ने धुलोमा मनमनै कूँढी !

माथिको गीति अंशमा प्रयोग गरेका प्रत्येक शब्दहरू सरल छन् । यसमा कुटुनी, भुर्का, फूँडी, जस्ता स्थानीय भाषाको प्रयोगले गर्दा अझ मिठासपन थपेको पाइन्छ ।

४.४ 'हाम्रा आवाजहरू' गीत सङ्ग्रहको अध्ययन

४.४.१ विषय प्रवेश

क्रान्तिकारी विचार प्रस्तुत गरिएको **हाम्रो आवाजहरू** गीतिसङ्ग्रहको विषय प्रवेश बोल (जिन्दावाद) शीर्षकबाट गरिएको छ । यसमा क्रान्तिको बाटो कसैले रोक्न नसक्ने र अन्त्यमा हाम्रो लक्ष्य प्राप्त गरेरै छाड्ने छौं भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । त्यसै गरी हामी स्वयम्ले भाग्य रेखा कोरी क्रान्ति उज्यालो बाल्ने भन्दै क्रान्तिकारी भावनालाई टड्कारो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.४.२ 'हाम्रा आवाजहरू' गीत सङ्ग्रहको अध्ययन

हाम्रो आवाजहरू गीतिसङ्ग्रहमा जम्मा ६४ गीतहरू सङ्कलित छन् । यसरी 'धौसिरे' देखि लिएर २८ अक्षरी लगाइ देऊ हाम्लाई शिरमासानु त्यै लाली गुराँस आहई त्यै लाली गुराँस' (पृ.६२) सम्मको पङ्क्ति प्रयोग भएको छ । यो गीतिसङ्ग्रह ९६ पृष्ठमा संरचित छ । यसको शीर्षक मानिसलाई शु-शिक्षित पार्ने खालका गीतहरू भएर **हाम्रा आवाजहरू** सार्थक छ ।

४.४.३ विषयवस्तु

'हाम्रा आवाजहरू' (२०७०) गीतिसङ्ग्रहरू कवि लेखनाथ ज्ञवालीको सातौं प्रकाशित कृति हो । यस गीतिसङ्ग्रहमा २०२५ सालदेखि २०६५ सालसम्म जीवनको विभिन्न घुम्ती र कालखण्डका बिचमा रचिएका जागृतिमूलक चौसठ्ठीवटा गीतिरचनाहरू सङ्कलित गरिका छन् । यस गीतिसङ्ग्रहमा वर्गीय विभेद, शोषण, दमन उत्पीडनका स्वरहरूलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । काम र मामको खोजीमा विदेशमा अनेक दुःख र हन्डर खाएका नेपालीहरूको पीडा पनि समेटिएको पाइन्छ । नेपालको सामन्ती राज्यसत्तामा देखापर्ने वर्गीय विभेद र त्यसबाट उत्पन्न समस्याको चित्रण गीतकारले गरेका छन् । वर्तमान समयमा नेपालीको श्रम र सिप अनि नेपाली नारीहरूको रूपसौन्दर्य र उनको अस्मिता मात्र नभई नेपाली भूमि नै खतरामा पर्न गएको र बिक्री भइरहेको देखेर राष्ट्रप्रेमको भावनाले ओतप्रोत भएका गीतहरू ज्ञवालीको मन दुःखित मात्र हुँदैनन् बरु यी गीतिरचना मार्फत् जनतालाई सचेत रहन आग्रह गर्छन् ।

२०२८ सालमा तत्कालिन पञ्चायती शासन व्यवस्थाका विरुद्ध जनचेतना जगाउन लेखिएको 'बोल नेपाली जिन्दावाद !' शीर्षकको गीतमा यदि हामीले लिएको क्रान्तिको बाटोलाई कसैले रोक्न र छेक्न खोजे उसैका दातका बङ्गारा फोर्दै हामी हाम्रो लक्ष्यको बाटोमा पुगेरै छोड्ने छौं र आफ्नो भाग्य रेखा आफैंले कोर्ने छौं । भन्दै कविले क्रान्तिकारी भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> जिन्दावाद ! जिन्दावाद !! जिन्दावाद !!!
> टेक्नु पुगे क्वै जुनीमा हामीले काँडा टेकौंला
> पूर्वमा घुम्ने ताराको ज्योति उज्यालो देखौंला
> हामीलाई छेक्ने बङ्गारा बाधा फुटाउँदै मेटौला
> भाग्यको रेखा कोर्नलाई साथीलाई हामीले भेटौंला
> भाग्यको रेखा कोर्नलाई आजै
> बोल नेपाली जिन्दावाद ! जिन्दावाद !! जिन्दावाद !!!

(बोल नेपाली जिन्दावाद !, पृ.१)

प्रस्तुत गीतमा आफ्नो इज्जतलाई बेचेर तथा स्वाभिमानलाई बेचेर कसैको गुण गायक बन्न नसकेको, बेइमानहरूको पाउलाई आफूले माया गरी मल्न र चाकडी गर्न

नसकेको बताउँदै बाँच्न चाहने तथा जिउनेहरूको अधिकारको कहानी सुनाउँदा आफ्नो अपराध हुने गएकाले आफूले अझैं नवजीवन चाहदा यही नै अपराध भयो कि भन्दै गीतकारले यसरी मनका भावना व्यक्त गरेका छन् :

बेचेर आत्मालाई गुणगायक बन्न सकिनँ
बेइमानहरूको पाउ मायाले मल्ल सकिनँ
अधिकारले जिउनेको उद्दण्ड कहानी सुनाएँ
अपराध यही भो मेरो कि अझै नवजीवन चाहें ।

(अपराध यही हो मेरो, पृ.२)

प्रस्तुत गीतमा गरिब भोका नाङ्गाहरूका मनका सुन्दर इच्छाहरू कति कति पतझर जस्तै झरेर गएका छन् । जब रुखका पातहरूमा लाली चढ्न थाल्छ, जीवन अङ्कुर भई फुट्न थालेको अनुभव हुन्छ । यस्तो सुन्दर समयमा कोइली चरोले मनको भावना निकाल्दै सुमधुर धुन निकाली गीत गाउन थाल्छ । जन्मेपछि एक दिन सबलाई यो संसार छोडेर जान्छ । त्यसैल जीवनजगत्का भौतिक वस्तुहरू मेरो मात्रै हो भनेर किन भन्छां । मानव जीवनमा अनावश्यक रूपमा विष हालेर मायालाई किन बिटुलो गर्छौ ? मानवका हृदयका नाङ्ग्र धस्ने व्यक्ति को हो भनी गीतकारले यसरी प्रश्न गर्दछन् :

सब छ बराबर सबको निम्ति जीवन घाम र पानी
सब हो सबको एक दिन एक्लै छोडी जगत्मा जानी
मेरो मात्रै किन भन्छौं ए सबले बस्ने डाली ?
किन बिटुलो यो गर्छौ माया जीवनमा विष हाली ? हो
देख्दैनौं किन सबले जिउने एक बनीकन को हो ?
मानवका यी हृदयहृदयमा नङ्ग्रा धस्ने को हो ?
ए नङ्ग्रा धस्ने को हो ? ए नङ्ग्रा धस्ने को हो ?

(को हो ?, पृ.३)

प्रस्तुत गीतमा जिन्दगीको यात्रामा घाम, झरी, र हुरीका साथ लागेर आएका बेला कडा परिश्रम गर्दा पसिनाले भिजाउन पुगेको अवस्थाको सम्झना गर्दै जीवनका सङ्घर्षका ती दिनका पीडाहरू यसरी व्यक्त गरेका छन् :

धरम झरी शीत, हुरी साथ सधैं लाएँ
छपछपिँदै पसिनाले उकालीमा आएँ

डोकोमुनि सुसाउने सुस्केराले भन्छ
तातो बह बिसाउने एकफेर मन छ
आज मनको .... ।

(धुकधुकीले भन्छ, पृ.४)

प्रस्तुत गीतमा तिमीसँग साँचो कुरा साथमा छैन भन्ने अन्यायको अँध्योरो रातमा तिमी कसरी क्रान्तिको राँको बाल्न सक्छौं । फेरी तिमी क्रान्तिका जुनकिरी हौ । त्यसमा देखिने क्रान्तिको उज्यालो तिम्रो जीवनका हरेक पलमा राह बनेर देखिन्छ भने म व्यर्थमा किन टल्पलाऊँ ? भन्दै गीतकारले आफ्ना भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

छैन जो सत्यको साथमा
बल्न राँको भने रातमा
जून्किरीझैं बनी राह राहमा
व्यर्थ मैं टल्पलाऊँ किन ?
ए मेरा देशका .... ।

(हातलाई मिलाउँ किन ?, पृ.५)

प्रस्तुत गीतमा गरिबहरूले आफूले भरी भरी श्रम गरेर पाएको ज्याला पचेर खै कहाँ गयो ? त्यसैले तिमीले आफ्नो जिउ ज्यानको कर्मलाई एकचोटि आफैं चुमेर हेर ! यो जिन्दगीले के भन्छ ? भन्दै गरिबमाथि हुँदै आएको शोषणको पीडाको आवाजमा गीतकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

तिमी आलीमा पिसिन्छौं, तिमी खेतबारी पनि खन्छौं ।
बोकी कसैको भारी डाँडाहरू उक्लिन्छौ
ख्वै त्यो सबै कहाँ गो ज्यालाहरू पचेर ?
जिउ ज्यान कर्म आफ्नु आफैं चुमेर हेर
के भन्छ जिन्दगी यो .... ।

(आफै पिएर हेर, पृ.७)

प्रस्तुत गीतमा जसको रगत पसिनाले यो बारी भिजेको छ अनि दुई पाखुरा बजार्दै जो समाजमा बाँचिरहेको छ । त्यो जति दुःख गरेपनि सधैं भोकभोकै हुनुपर्ने । उनका छोराछोरी खान नपाई सधै रोएको रोयै हुने । यस्तो संसारमा सानो र ठूलो भन्ने को छ ? त्यो कुरा भन्ने मन छ भन्दै गीतकारले गरिबको श्रमको मूल्य चुसेको कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

छ कसको रगतले भिजेको यो बारी ?
जियेको छ दुई पाखुरा को बजारी ?
जति काम गर्दा पनि बलै छ भोको
छ सन्तान उस्कै अझैसम्म रोको ?
यो संसारभित्र ठूलो सानु कुन छ ?
मलाई पनि त्यो कुरा भन्न मन्छ ?

(मलाई पनि त्यो कुरा भन्न मन्छ, पृ.११)

प्रस्तुत गीतमा गाउँमा सामन्तहरूको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारमा परेर पिल्सिएका नेपाली दाजुभाइहरू आफ्नो गाउँठाउँ छोडेर, आफ्नो देशको भेषभूषा र संस्कृतिलाई बिर्सेर गाउँलाई शून्य पारी कहाँ गए होलान् ? भन्दै सामन्तहरूको शोषणबाट पिल्सिएका ती दाजुभाइहरूको दयनीय अवस्थाको बारेमा गीतकार यसरी व्यक्त गर्दछन् :

यो देशलाई छोडेर काँ गयो नेपाली ?
सधैं शून्य भयो उकाली
शिरै छैन टोपीको, आधा छैन जाँगेको कति लाउनु साधैं मागेको
दुःखीदाखी किसान सारै भयो पिसान आयौं हामी दुःख मिसाउन ।

(गरिबको छैन घरबार, पृ.१३)

प्रस्तुत गीतमा गीतकारले म यो देशलाई माया गर्छु । सधैं भरी माया गर्छु र नेपाललाई मुटुमा सजाउँछु । हरदम नेपाललाई सम्झिरहने छ । आफ्नो ज्यान दिने तिनै वीर सहिदहरूको तातो रगतको मूल्य सम्झन्छन् । ती वीर सहिदहरूको सपना अझै पूरा नएको र बाँकी रहेको कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

लाग्दछ माया माटोको
आजको नौलो बाटोको
देशका निम्ति पोखिन सक्ने खुनको तातो टाटोको
सहिदहरूको सपना पूरा गर्न बाँकी अझ छ हजारौ सालको
गर्दछु माया म मेरै नेपालको ऽऽऽ ।

(मेरै नेपालको, पृ.१७)

प्रस्तुत गीतमा यो नेपालको सामन्ती व्यवस्था र यसको वर्गीय समाजको वास्तविक पीडा यथार्थ अवस्था हो । यस्तै जातीय श्रमजीवि वर्गको पक्षमा वकालत गर्ने गीतकारले सर्वहारा वर्गको अधिकारका लागि जागृतिको चेतना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सुकुम्वासी सर्वहारा श्रमजीवी हामी
कुनै हौला बाहुन क्षेत्री कुनै हौंला कामी
हाम्रो यस्तै हृदयमा उस्तै खुन चल्छ
हामी जागे मात्रै बत्ती यो घरमा बल्छ ।

(डर पनि लाग्दैन कसैको, पृ.१८)

प्रस्तुत गीतमा एक आमाको जेठो छोरो विदेशमा र कान्छो छोराले गाईवस्तु चराउने गोठालो भई बसेको कुरा र छोरी चाहीँ घाँस, दाउरा गर्दै कहिले उकाली त कहिले ओराली गरेको कुरा, तिमी पनि म जस्तै दु:खि छौं । त्यसैले परदेशीलाई एक रात बास देऊ आमा भन्दै गीतकारले आफ्ना मनका भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

तिम्रो पनि परदेशै होला जेठो छोरो कान्छो चाहिँ गोठालो
सानी छोरी दाउरा बोकी जाँदी होली यही ठाडो उकालो
जानेको छु वेदना तिम्रो, तिम्रो पनि केही छैन आलीमा
बास देऊ खरको पालीमा ऽऽऽ

(बास देऊ खरको पालीमा, पृ.२६)

प्रस्तुत गीतमा विदेशीका निम्ति आफ्नो बहादुरी देखाउने हामी वीर नेपालीको बहादुरीलाई धिक्कार छ । हामी नेपालीले हाम्रो इतिहासलाई जोगाउन नसक्दा हाम्रो वीरताको इतिहासमाथि कालो छाँया पोतिएको छ । विदेशीको पैसामा बिकेर अरुलाई मार्न हामी लडाइँमा जाँदा हामी आफ्ना सन्तानलाई टुहुरो बनाउन पनि पछि पर्दैनौ । यस्ता बहादुरलाई थिक्कार छ भन्दै गीत मार्फत् आफ्ना भावना यसरी व्यक्त गरेका छन् :

धिक्कार यस्तो बहादुर जाति
लाग्दैछ कालो के इतिहासमाथि ?
पैसाका निम्ति कि अरुलाई मार्ने
सन्तान आफ्नै कि टुहुरा नि पार्ने ।

(हामी, पृ.३८)

प्रस्तुत गीतमा आफूहरूमाथि भएका अन्याय र अत्याचारका विरुद्ध आवाज नउठाए हामीले भएका आफ्ना खेतबारी, खोलानाला सबै माया मारी अर्काको देशमा हिड्न पर्ने अवस्था आउन सक्छ भन्दै गीतकारले सबैलाई जागरुक भएर उठ्न यसरी आह्वान गरेका छन् :

जल्ले गर्छ छलछाम लड्छु म त साथी
हिड्नुपर्छ 'घोडाचढी' अन्यायको माथि
हैन भने बस्न खान दिन छैन जाली
हिड्ँनु पर्ला भोलि पनि हलोजुवा फाली
आफ्नो भन्ने खेतबारी खोलानाला टारी
छोडी हिड्नुपर्ला फेरी त्यसै माया मारी ।

(के को सबै मेरो, पृ.४८)

प्रस्तुत गीतमा नेपालको मुकुट जस्तै बनेको हिमाल हाम्रो पहिचान हो, हाम्रो गौरव हो, हाम्रो शिर हो, हाम्रो सभ्यता हो । यसलाई हामीहरूले जोगाइ राख्नुपर्छ भन्ने देशप्रेमको भावना गीतकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सम्झनु होला शिरको टोपी मिर्मिरे हिमाल
उठाउनुपर्छ हामीले आफैँ माथि यो नेपाल ।

(खबर, पृ.६०)

प्रस्तुत गीतमा वीर सहिदहरू जसल आफू जलर सकिए पनि देश र जनताका निम्ति उज्यालो बत्ती बनी आफ्नो जीवन समर्पण गरेर गए । तिनलाई गीतकार आदर्श पुरुष मान्दै प्रणाम गर्दछन् । तिनै वीर सहिदहरूलाई शुभकामना दिँदै गीतकार देशप्रेमको भावनालाई यसरी प्रस्तुत गर्छन् :

बल्दछ आफू जलेर सकेपनि बाँकी उज्यालो बत्ती,
सहिदहरूले गरे समर्पण आफ्नु भएको जत्ति,
मरी गए पनि, गए जजस्ले छोडी यहाँ शुभकाम्
हाम्रो सदा प्रणाम्, मेरो सदा प्रणाम् ।

(प्रणाम, पृ.९२)

४.४.४ भावविधान

हाम्रा आवाजहरू गीतिसङ्ग्रहमा गीतकार ज्ञवालीको धेरै जसो राष्ट्रिय भाव प्रस्तुत गरेका छन् भने वर्गीय समाजको पनि चित्रण गरेका छन् ।

राष्ट्रिय भाव

लाग्दछ मायाँ माटोको
आजको नौलो बाटोको,
देशका निम्ति पोखिन सक्ने खुनको रातो टाटोको,
सहीदहरूको सपना बाँकी अझ छ हजारौँ सालको,
गर्दछु मायाँ म मेरै नेपालका ऽऽऽ

(मेरै नेपाल, पृ.१७)

यहाँ गीतकारले आफूलाई देशको माया असाध्यै लाग्ने र देशका निम्ति रातो रगतपनि बगाउन तयार भएको र शहीदहरूका हजारौं सपनाहरू बाँकी छन् भन्दै देशप्रतिको माया प्रस्तुत गरेका छन् ।

गीतकारले स्वदेशमै रमाएर दिनदुखीको सेवा गर्न आग्रह गरेका छन् । त्यसै गरी विदेशबाट फर्केर आफ्नै राष्ट्रलाई सिङ्गार्न पनि भनेका छन् ।

वर्गीय समाजको चित्रण

गरीब र धनी बिचको गहिरो खाँडल भएकाले यहाँ सामन्तीहरू आनन्दपूर्वक बसेका छन् भने गरिब जनताहरू झुपडीमा भोकै रुने कुरालाई यसरी प्रस्तुत गर्छन् ।

हो .... क्कि हैन हामी सै नेपालको छोरा ?
क्वैको हात सुनको घडी कोहीको हात फोरा !
क्वैको हात आलिसान दर्वार नै हुने,
क्वैको छोरा झोपडीमा भोक भोकै रुने !

ख्वै काँ हो ख्वै काँ हो जाने ?
वीरको छोरा मारेरै के खाने ?

(कर्म फुट्यो हे मेरी आमैको, पृ.५०)

४.४.५ लयविधान

गीतकार लेखनाथ ज्ञवालीद्वारा लिखित **हाम्रो आवाजहरू** गीतिसङ्ग्रह भित्रका गीतहरू लोकलयमा रचिएका छन् । गुल्मी, पाल्पा, अर्घाखाँची आदि जिल्लाका स्थानीय जनबोलीका शब्दलाई टपक्क टिपी त्यसलाई ख्याली, रोइँला, झ्याउरे, सोरठी, कब्बाली आदि लोकलयमा रचिएका छन् ।

लोकलय

हाम्ले श्रम छोडिदिए मान्छे भोकै मर्ला
देशको धन उद्योग झन् अन्तैतिर सर्ला,
जेल नेल बन्दुकले हामी डर्ने छैनौँ
जम्मै हक नलिएर पछि सर्ने छैनौ ।

(डर पनि लाग्दैन कसैको, पृ.१९)

माथिको अंशमा गाउँघर तिर दाउरा घाँस गर्दा स्थानीयहरूले प्रयोग गर्ने लोकलयको प्रयोग गरिएको छ ।

झ्याउरे लय

जाँदैन कालो अँधेरो रात हटेर नगए
देखिन्न बाटो अगाडि बढ्न उज्यालो नभए
विचार चोखो चाहिन्छ मान्छे मिल्न र उठाउन,
न्यायका निम्ति सङ्घर्ष गर्न जन्तालाई जुटाउन !

(सन्देश, पृ.५५)

यहाँ कतै १६ कतै १७ अक्षरी भएको झ्याउरे लयको प्रयोग गरिएको छ ।

सोरठी लय

राणाशाही शासनले देशै आधा माऱ्यो,
लाहुरेको देश भन्ने हाम्लाई सधैं पाऱ्यो
पञ्चायती कालो रात के आएथ्यो अइन
नेपालीलाई आफ्नै घर बस्ने भएन
हा ऽऽऽ ..... शिरै लाउने शिरको टोपी ऽऽऽ ......
लुटी खाने सामन्तीलाई[२] दिनहुनन त्यसै उम्कन[२] ऽऽऽ

(दिनहुन्न त्यसै उम्कन, पृ.७१)

विशेष गरेर गुरुङ, मगर आदि जातिमा प्रचलित एक प्रकारको लोकगीत नै सोरठी हो । यहाँ गीतकारले मगर जातिमा प्रचलित सोरठी लयको प्रयोग गरेका छन् ।

४.४.६ भाषाशैली

प्रस्तुत गीतिसङ्ग्रहमा सङ्कलित गीतहरूको भाषाशैली सरल र सरस छ । स्थानीय जनबोलीमा प्रयोग हुने शब्दहरूलाई कविले जस्ताको तस्तै प्रयोग गरेको हुँदा साधारण व्यक्तिले पनि सहजै बुझ्न सक्छ । कतै कतै मानक शब्दको प्रयोग बढी मात्रामा गरेको पाइन्छ । जस्तै :

चिन पनि नचिनेको मेरो यौटा साथी
आज भोलि हुनुहुन्छ उहाँ माथि-माथि,
डुक्रनुन्छ हुँक्रनुन्छ कुर्लिएर लाखा
जिन्दगीमा मार्नुभयो कुन्नि कति माखा ?

(उहाँ, पृ.८९)

यस गीति अंशमा टुक्रनु हुन्छ, हुँक्रुनुहुन्छ, लाखा, माखा जस्ता स्थानीय भाषाको प्रयोग गरिएको छ ।

गीतकारले तत्सम शब्दका साथसाथै आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग बढी मात्रामा गरेका छन् । जागरे किसनवा शीर्षकको गीत भोजपुरे भाषामा लेखिएको हुँदा त्यस भाषासँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू बाहेक अन्यले यस गीतको अर्थ बोध गर्न सक्दैनन् । जस्तै :

शोषक् ये फटहन्के अब दिन गैल
जनता सब मिलके कुछ अधिकार लैल
जेलवा मे भेज्दे[२] जालिम् के किसनवा !
तोरे घरवा लुट्लेवा बेमनवा
मेरा घरवा लुट्लेवा बेमनवा

(जागरे किसनवा, पृ.६८)

माथिको गीति अंशको भाषाशैली आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग धेरै गरेकाले बुझ्न कठीन छ । यसै गरी

इनक्लाव, जिन्दावाद !
नो(ओ) कर शाही मुर्दावाद !!
जनतासँग धोखा गर्ने,
शाही कसाही मुर्दावाद् !!
इन्क्लाव, जिन्दवाद !!

(इन्क्लाव जिन्दवाद, पृ.९३)

यहाँ पनि इन्क्लाव, जिन्दावाद, कसाहि, मुर्दावाद जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको बाहुल्यता देखिन्छ । उनका अन्य गीतहरूमा तत्सम शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ तर ती प्रचलित शब्दहरू भएकाले क्लिष्ट छैनन् ।

गति हो सहश्र जीवन्को सधैँ अगाडि बढ्ने,
नाघी असङ्ख्या बाधा चट्टानमाथि चढ्ने,
सङ्कल्प हो सुसाए पनि चुलीमा चढिन्छ,
जो लक्ष्य हो उसैमा नपुगी कहाँ अडिन्छ ?
त्यस्तै तिरिन्छ कहाँ धरतीका भाराहरू ?
दुःखभित्र नै त जल्छन् ज्युने इ साराहरू !! औँसीको रातमा पनि ......

(गति, पृ.९१)

यहाँ गति, सहश्र, जीवन, असङ्ख्या, सङ्कल्प, लक्ष्य जस्ता तत्सम शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ।

परिच्छेद पाँच

उपसंहार

५.१ निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदअन्तर्गत यस शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा विषय परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्यहरू, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखासम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा लेखनाथ ज्ञवालीको जीवनी र व्यक्तित्वका बारेमा चर्चा गरिएको छ । उनको जन्म र जन्मस्थान, वंश परम्परा र पारिवारिक पृष्ठभूमि, बाल्यकाल, उपनयन संस्कार र शिक्षादीक्षा, विवाह र सन्तान, पेसा, रुचि तथा स्वभाव, लेखनको प्रेरणा र प्रकाशित कृति, संस्थागत संलग्नता, सम्मान तथा पुरस्कार, शारीरिक व्यक्तित्व, साहित्यकार व्यक्तित्व, साहित्येत्तर व्यक्तित्वर, राजनैतिक व्यक्तित्व, समाजसेवी व्यक्तित्व, शिक्षक व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व, पुस्तक सङ्ग्रही व्यक्तित्व, चित्रकार व्यक्तित्व तथा उनको साहित्यिक यात्राको चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदअन्तर्गत लेखनाथ ज्ञवालीको कविता कृतित्वको बारेमा चर्चा गरिएको छ । **दसैंको आंसिक** कविता (२०४६) कविता सङ्ग्रहलाई विषयवस्तु, भावविधान, लयविधान र भाषाशैलीका आधारमा सामान्य विश्लेषण गरिएको छ । **दसैंको आसिक** (२०४६) संरचनाका दृष्टिले २० पृष्ठमा संरचित छ भने यस कविता सङ्ग्रहमा १० वटा कविता सङ्कलित छ । यसले विषयवसुत अङ्गालेको पाइन्छ । धर्म, कर्म, समाज, राष्ट्र, विविध आदर्श जीवनका विभिन्न मूल्य मान्यता, रीतिरिवाजलाई समेटेको पाइन्छ । यस कविता सङ्ग्रहमा लयविधान १९ अक्षरे शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । अन्त्यनुप्रास अलङ्कार तथा उपमा अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । भाषाशैली तत्सम तथा ग्रामीण शब्दावलीले सहज रूपमा बोध गर्ने खालको पाइन्छ ।

साथी (२०५६) स्मृतिकाव्यलाई विषयवस्तु, लयविधान र भाषाशैलीका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । **साथी** (२०५६) स्मृतिकाव्य संचरनाका दृष्टिले २९ पृष्ठमा संरचित छ । यसमा एकसय बीस श्लोक रहेको पाइन्छ । यसको विषयवस्तु एक आत्मीय

साथी भोला खनालको विभत्स हत्या भएको बारेमा लेखिएको छ । यो स्मृतिकाव्य शार्दूलविक्रीडित छन्द र मन्दाक्रान्त छन्दमा रचना गरिएको पाइन्छ । यो काव्य करुण रसले ओतप्रोत भएको पाइन्छ। यसको भाषाशैली सरल र सहज खालको छ।

खडेरी (२०५८) लघुकाव्यलाई विषयवस्तु, भावविधान, लय विधान र भाषाशैलीको माध्यमबाट सामान्य चर्चा गरिएको छ। **खडेरी** (२०५८) लघुकाव्य संरचनाका दृष्टिले ३९ पृष्ठमा संरचित छ भने यो लघुकाव्य ६ अंशमा विभाजित छ । यस लघुकाव्यको विषयवस्तु जसरी खडेरीले पृथ्वीमा पार्ने नकारात्मक प्रभाव पार्दछ भने त्यसैगरी शासकले जनतालाई शोषण गरेको विषयवस्तु कविले उठान गरेको पाइन्छ । यसको भाव प्रकृति चित्रण, क्रान्तिकारी चेतना र मानवतावादी स्वर यस काव्यले व्यक्त गरेको पाइन्छ । कविले १६ अक्षरे अनुष्टुप छन्दको प्रयोग गरेका छन् । करुण तथा वीर रसको संयोजन यस काव्यमा पाइन्छ। भाषाशैली केही क्लिष्ट भएपनि भाव बोध गर्न त्यति कठिन छैन। तत्सम तथा आगन्तुक शब्दले भाषालाई रोचक बनाएको देखिन्छ।

अक्षर (२०६८) गद्य तथा पद्य कवितासङ्ग्रहलाई विषयवस्तु, भावविधान, लयविधान र भाषाशैलीको माध्यमबाट सामान्य चर्चा गरिएको छ। **अक्षर** (२०६८) गद्य तथा पद्य कविता सङ्ग्रह संरचनाका दृष्टिले ९८ पृष्ठमा संरचित छ भने ६५ वटा कविता सङ्कलन नछन् । यसको विषयवस्तु जसरी अक्षरलाई मानिसले जसो चायो त्यसै गराउन सक्ने र सामन्तहरूले जनताहरूलाई पनि अक्षरलाई जस्तै दमन, शोषण गरेको कुरालाई कविले उठान गरेको पाइन्छ । यस कविता सङ्ग्रहले राष्ट्रिय भाव, नेपाली समाज र प्रकृतिको चित्रण गरेको पायन्छ । यस कवितासङ्ग्रहमा वसन्ततिलका, उपजाति, शिखरिणी छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपमा, अन्त्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग पनि पाइन्छ। यस कविता सङ्ग्रहको भाषाशैली सरल र शिष्ट छ। धेरै मात्रामा तत्सम शब्द र केही मात्रामा आगन्तुक शब्दको प्रयोग पाइन्छ।

चौथो परिच्छेदमा लेखनाथ ज्ञवालीका गीतिकाव्यको अध्ययन गरिएको छ । **माटोका गीतहरू** (२०६३) राष्ट्रिय गीत सङ्गालोलाई विषयवस्तु, भाव विधान, लयविधान र भाषाशैलीका आधारमा सामान्य विश्लेषण गरिएको छ। **माटोका गीत** (२०६३) राष्ट्रिय गीत सङ्गालो संरचनाका दृष्टिले १४२ पृष्ठमा संचित छ भने १२३ वटा गीतहरू सङ्कलित छन् । यस गीतिसङ्ग्रहको विषयवस्तु जसले यसल धर्तीमा मिहिनेत गर्दछ

त्यसका सन्तानहरू सधैं भोकै बस्नुपर्ने र ठूलाठालुले सधैं यो देशमा राजगरी लुटपाट मच्चाउने प्रवृत्तिलाई कविले यी गीतहरूको विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । यो गीतिसङ्ग्रहमा राष्ट्रिय भाव र नेपाली प्रकृतिको चित्रण पाइन्छ । लोकलय र झ्याउरेलयको संयोजन यस गीतिसङ्ग्रहमा पाइन्छ । करुण तथा वीर रसको प्रचूर मात्रामा पायन्छ । यस गीतिसङ्ग्रहको भाषाशैली सरल छ । कतिपय आगन्तुक र ठेट नेपाली शब्दले गर्दा भाषा झन् मिठास हुन पुगेको छ ।

नानी (२०६८) बालगीत तथा कविताहरूमा पनि विषयवस्तु, भावविधान, लयविधान र भाषाशैलीका आधारमा सामान्य चर्चा गरिएको छ । **नानी** (२०६८) बालगीत तथा कविता सङ्ग्रह संरचनाका दृष्टिले ५५ पृष्ठमा संरचित छ भने ५२ वटा गीतहरू सङ्कलन यस कृतिमा छन् । यसको विषयवस्तु स-साना बालबालिकाहरूलाई गीतका माध्यमबाट खेलीखेली अक्षर सिकाउन सजिलो होस् भनेर कविले यस कृतिको रचना गरेको पाइन्छ । देशप्रेम, नैतिक चेतना, कर्मवादी चिन्तन र मानवतावादी स्वरको भाव व्यक्त गरेको पाइन्छ । बाललोकलयमा रचना गरेको पायन्छ । प्रस्तुत **नानी** बालगीत सङ्ग्रहमा ग्रामीण जनबोलीका शब्दलाई टपक्क टिपेर रचना गरेको पाइन्छ । भाषाशैली सरल र सहज छ ।

हाम्रा आवाजहरू (२०७०) गीत सङ्ग्रहलाई विषवस्तु, भावविधान, लयविधान र भाषाशैलीका माध्यमबाट सामान्य चर्चा गरिएको छ । **हाम्रा आवाजहरू** (२०७०) गीत सङ्ग्रह संरचनाका दृष्टिले ९६ पृष्ठमा संरचित छ भने ६४ वटा गीतहरू सङ्कलन छन् । यस सङ्ग्रहको विषयवस्तु काम र मामको खोजीमा विदेशमा अनेक दुःख र कष्ठ भोगेका र नेपाली सामन्ती राज्य सत्तामा देखापर्ने वर्गीय विभेद र त्यसबाट उत्पन्न समस्याको चित्रण गरेको पाइन्छ । यस गीतसङ्ग्रहमा वर्गीय समाजको चित्रण र राष्ट्रिय भाव पाइन्छ । लोकलय, झ्याउरे, सोरठी लयमा रचना गरेको पाइन्छ । भाषाशैली सरल र सबैले बुझ्न खालको छ ।

पाँचौ परिच्छेदमा उपसंहार तथा निष्कर्ष रहेको छ । यसअन्तर्गत निष्कर्ष र भावी शोधकर्ताहरूलाई सम्भावित शोधशीर्षक सुझाउ गरिएको छ । परिशिष्ट 'क' मा सरोज ज्ञवालीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता, 'ख' मा आशा ज्ञवालीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता र 'ग' मा पुरुषोत्तम ज्ञवालीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता छ भने अन्त्यमा सन्दर्भ ग्रन्थसूची दिइएको छ ।

५.२ भावी अनुसन्धानका निम्ति आवश्यक शोधशीर्षक

(क) लेखनाथ ज्ञवालीका कवितासङ्ग्रहको अध्ययन

(ख) लेखनाथ ज्ञवालीका गीतिसङ्ग्रहको अध्ययन

परिशिष्ट - क

विक्रम् सम्वत् २०७२ फाल्गुण २४ गते शोधनायकका छोरा सरोज ज्ञवालीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. तपाईका बुबाको जन्म मिति, जन्मस्थान र न्वारान नामको बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँको जन्म वि.सं. २००० असोज ५ गते गुल्मी जिल्लाका दिगाम गा.वि.स.को बोहा भन्नृ ठाउँमा भएको हो । उहाँको न्वारानको नाम लेखनाथ ज्ञवाली हो ।

२. तपाईंको पुर्खा र वंश परम्परा बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : हाम्रो पुर्खा पश्चिम नेपालको अछामबाट बसाईं सरेर गुल्मीको ज्ञवा भन्ने ठाउँमा आएका हुन् । करिब २०-२२ पुस्ता भइसकेको छ । हामी याजक भट्टबाट ज्ञवाली भएका हौं । अहिले गुल्मीको ज्ञवा, बोहादेखि लिएर बुटवलसम्म हाम्रो दाजुभाइहरू रहेका छन् ।

३. तपाईंका बुबाको रुचि तथा स्वभावका बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँको रुचिको विषय साहित्य हो भने स्वभाव चाहि सादा जीवन जीउने थियो । कुनै न कुनै काममा व्यस्त रहने बुबाको स्वभाव थियो । उहाँलाई फलफूल आँप, उखु र मकै बढी मनपर्ने चिज हुन् । बुबालाई मनपर्ने बालकृष्ण सम, माधवप्रसाद घिमिरे, मेक्सिम गोर्की र मोदनाथ प्रश्रित हुनुहुन्थ्यो ।

४. तपाईंको बुबाको आर्थिक अवस्थाको बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : बुबाको बाल्यकालमा आर्थिक अवस्था राम्रो भए पनि १७/१८ वर्षको हुँदा क्रमशः दुःखमय भएको थियो । हजुरबुबाले पहाडको जग्गा बेचेर तराई किन्न जानु भएको त्यहीँ नै ठगिनु भयो । बुबाले गुल्मीको शृङ्गामा पढाउँदा पढाउँदै प्रशासनिक ज्यादतिको कारण २०३० सालतिर पहाड छोड्नु भयो । अहिले ठीकै अवस्था छ ।

५. तपाईंका बुबाको लेखनको प्रेरणाका स्रोत के के हुन् ? बताइदिनुहोस् ।

उत्तर : बुबाले सानै उमेरदेखि हजुरबुबा र हजुरआमालाई महाभारत र रामायणका श्लोकहरू सुनाउन पर्दथ्यो । यसै गरी लेखनाथ पौड्यालको पिँजडाको सुगा, तरुण तपसी, ऋतु विचार, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्य, मुनामदन, भिखारी, लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह, बालकृष्ण समको चिसो चुल्हो, माधव घिमिरेको गौरी, मेक्सिम गोर्की अन्तोन, चेख, सोलो, मोदनाथ प्रश्रितको मानव महाकाव्य रहेका छन् ।

परिशिष्ट - ख

विक्रम् सम्वत् २०७२ फाल्गुण २४ गते शोध नायककी धर्मपत्नी आशा ज्ञवालीसँग लिइएकबो अन्तर्वार्ता

१. तपाईंका श्रीमान्को बाल्यकालका बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँको बाल्यकाल सुखमयमा बितेको थियो । उहाँको हजुर आमा दुई वटी हुनुहुन्थ्यो । जेठी हजुर आमाबाट सन्तान नभएर अर्की विवाह हजुरबुबाले गर्नु भएको थियो । उहाँलाई हुर्काउने काम जेठी हजुरआमा धनिकला ज्ञवालीले गर्नुभयो । पछिसम्म उहाँलाई दुईवटी हजुरआमा भएको कुरा थाहा थिएन ।

२. उपनयन संस्कार र शिक्षादिक्षाका बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँको उपनयन संस्कार आठ वर्षमा भएको थियो । गायत्रीमन्त्र हजुरबाले सुनाउनु भएको थियो । बैदिक विधिअनुसार भएको थियो । उहाँले त पाँच वर्षमा हजुरबाबाट अक्षर चिन्ने काम गर्नु भएको थियो । पछि २०११ सालमा पाल्पा गएर पढ्नु भयो र केही समय त्यहाँ पढेपछि गाउँमा खोलिएको विद्यालयमा आएर संस्कृति, कौमुदी, अमरकोश, चाणक्यनीति जस्ता ग्रन्थ पढ्नु भयो र खिदिममा रहेको हरिहर संस्कृत पाठशालाबाट प्रथमा परीक्षाको प्रमाणपत्र लिई २०१७ सालदेखि बनारसको हरिश्चन्द्र विद्यालयमा पढाइ सुरु भयो । त्यसपद्धि उत्तर मध्यममा सम्म उहाँले अध्ययन गर्नुभयो ।

३. विवाह र सन्तानको बारेमा पनि बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : हामीहरूको विवाह २०१४/१५ सालतिर भएको थियो । उहाँ १४ वर्ष र म १० वर्ष जतीकि थिए । अहिले जस्तो केटाकेटी हेर्ने चलन थिएन । म सानी हुनाले उहाँका बहिनीहरूसँग चारी खेल्ने बानी थियो । हाम्रो ५ सन्तानमध्ये ३ छोरी र २ छोरा हुन् । सबैको विवाह भइसक्यो । जेठो छोरा सरोज ज्ञवाली सिद्धार्थ डेभलपमेन्ट बैंकमा कार्यरत छन् भने कान्छा छोरा निरज ज्ञवाली बेलायतमा छन् । जेठी छोरी रम्भा ज्ञवालीले काठमाडौंमा पढाउँछिन भने माइली र कान्छी छोरीले यही बुटवलमा पसल गरेर बसेका छन् ।

परिशिष्ट - ग

विक्रम् सम्वत् २०७२ फाल्गुण २४ गते शोधनायकका आफन्त पुरुषोत्तम ज्ञवालीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. लेखनाथ ज्ञवालीको पेसाको बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँले गाउँमा केही समय शिक्षण गर्नुभयो । प्रशासनिक ज्यादतिका कारण वि.सं. २०३० सालतिर उहाँले पहाड छोड्नु पऱ्यो । २०४७ सालमा न्यू लाईट बोर्डिङमा पढाउन थाल्नु भयो र करिब ५ र्षपछि फेरी प्यारामाउण्ट बोर्डिङ खोली पढाउन थाल्नुभयो । यसरी उहाँको पेसा शिक्षण भएता पनि अन्तिमसम्म निरन्तरता दिनसक्नु भएन ।

२. लेखनाथ ज्ञवालीका प्रकाशित कृतिहरूको बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँका हालसम्म प्रकाशित कृतिमा (१) दसैंको आसिक (२०४६) कविता सङ्ग्रह (२) साथी स्मृतिकाव्य (२०५६) (३) खडेरी (२०५८) लघुकाव्य (४) माटोका गीतहरू (२०६३) गीत सङ्गालो (५) नानी (२०६८) बालगीत (६) अक्षर (२०६८) गद्य तथा पद्य कविता (७) हाम्रा आवाजहरू (२०७०) गीतसङ्ग्रह रहेका छन् ।

३. लेखनाथ ज्ञवाली सामाजिक संघसंस्थामा संलग्न भएको बारेमा बताइ दिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँले विभिन्न संघसंस्थामा बसेर काम गर्नुभयो । राजधानीबाट प्रकाशित हुने "जनपक्षीय" साप्ताहिक र "मातृभूमि" पत्रिकामा सुदूरपश्चिमाञ्चल प्रतिनिधि भएर । प्यारामाउण्ट बोर्डिङका सदस्य, रेडियो लुम्बिनीका सदस्य, नेपाल पत्रकार महासंघ रूपन्देहीका सदस्य, नागरिक समाज रूपन्देहीका सदस्य, लुम्बिनी अञ्चल स्तरीय गणतान्त्रिक मोर्चाका सदस्य आदिमा संलग्न भई काम गर्नुभयो ।

४. लेखनाथ ज्ञवालीले के-कस्तो सम्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गर्नु भएको थियो ? बताइदिनुहोस् ।

उत्तर : सम्मान तथा पुरस्कारमा उहाँले सर्वप्रथम २०२०/२१ सालतिर रिडीमा भएको साहित्य गोष्ठीमा पुस्तकहरू पुरस्कारको रूपमा प्राप्त गर्नुभएको थियो । २०२४ सालमा अञ्चलस्तरीय चित्रकलामा भाग लिई दोस्रो भई नगर र प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नुभयो । यसै गरी २०५४ साल, २०६० सालमा नगद तथा प्रमाणपत्र र पत्रकारितामा योगदान गरेबापत २०६२ सालमा मानव अधिकार तथा शान्ति

समाजद्वारा सम्मानपत्र प्राप्त गर्नुभयो । यसैगरी प्यारामाउण्ट उ.मा.वि., शङ्करनगर खानेपानी संस्थाहरूबाट सम्मानपत्र एवम् पुरस्कार प्राप्त गर्नुभएको थियो ।

५. लेखनाथ ज्ञवालीको शारीरिक व्यक्तिको बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँको मझौला कद, गहुँगोरो वर्ण र हाँसेखुलेको अनुहार थियो । उहाँ करिब ५.४ फिट अग्लो हुनुहुन्थ्यो । सर्ट, पाइन्ट र कोट लगाएर हिड्नुहुन्थ्यो । उहाँलाई छातीको रोग लागेको थियो । अरुको कुभलो कहिल्यै नचिताउने उहाँ शान्त र सरल स्वभावका हुनुहुन्थ्यो ।

६. लेखनाथ ज्ञवाली साहित्यकार पनि हुनुहुन्थ्यो ?

उत्तर : उहाँ साहित्यकार व्यक्तित्व पनि हो । उहाँको सर्वप्रथम वनारसबाट प्रकाशित हुने बिहानी पख पकिाको अङ्क २ मा 'बिहानी पख' नामक विता प्रकाशित भएको थियो । यसै गरी उहाँले कविता, उपन्यास, नाटक, गीत, भजन आदि विधामा कलम चलाएको पाइन्छ ।

७. लेखनाथ ज्ञवालीको समाजसेवाको बारेमा बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँले अधिकांश समय प्राध्यापन र पत्रकारितामा बिताउनुभयो भने समाजसेवामा पनि उहाँ अगाडि हुनुहुन्छ । शङ्करनगरमा रहेको पुस्तकालय उहाँको सक्रियतामा खुलेको थियो । रेडियो लुम्बिनी पनि उहाँकै सक्रियतामा खुलेको थियो । शुङ्करनगरमा रहेको वनबाटिका बनाउन पनि उहाँले विशेष भूमिका खेल्नु भएको थियो । बाटो, पानी, बिजुली, वातावरण सरसफाइमा उहाँको उपस्थिति हुन्थ्यो ।

८. लेखनाथ ज्ञवालीको शिक्षक व्यक्तित्वको बारेमा पनि बताइदिनुहोस् ?

उत्तर : उहाँले आफ्नो जीवनको १३ वर्षको समय शिक्षण पेसामा खर्चनु भयो । २०२० साल तिरबाट केही समय गाउँमा स्वयंसेवक शिक्षक भएर पढाउनु भयो । त्यसपछि उहाँले २०२६/२७ सालदेखि गुल्मीको शृङ्गा विद्यालयमा पढाउनुभयो । २०३० सालमा उहाँले पहाड छोडेर तराई जानुभयो । यसैगरी २०४७ मा न्यू लाइट बोर्डिङ र २०५२ सालमा प्यारामाउण्ट बोर्डिङकमा काम गर्नुभयो । उहाँले शिक्षक पेसालाई निरन्तरता दिन सक्नुभएन ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

ज्ञवाली, लेखनाथ, **दसैंको आसिक**, रूपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान, २०४६ ।

ज्ञवाली, लेखनाथ, **साथी**, रुपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान -२०५६ ।

ज्ञवाली, लेखनाथ, **खडेरी**, रुपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान, २०५८ ।

ज्ञवाली, लेखनाथ, **माटोका गीतहरू**, काठमाडौं : एसिया पब्लिकेसन प्रा.लि., २०६३ ।

ज्ञवाली, लेखनाथ, **नानी,** रुपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान, २०६८ ।

ज्ञवाली, लेखनाथ, **अक्षर**, रूपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान, २०६८ ।

ज्ञवाली, लेखनाथ, **हाम्रा आवाजहरू,** रुपन्देही : कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान, २०७० ।

नेपाल, देवी, **छन्द पराग,** काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन, २०७१ ।

पौडेल, रम्भा, **बाबासँगका सम्भनाहरू**, लेखिका स्वयम् : २०६९ ।

पौड्याल, शालिकराम **रूपेन्देही जिल्लाको कविताको इतिहास ? सर्वेक्षण र विश्लेषण**, बुटवल, लेखक स्वयम् : २०६५ ।

पौड्याल, शिवप्रसाद, **कवि लेखनाथ ज्ञवालीका कविता कृतिको अध्ययन,** रूपन्देही, कवि लेखनाथ ज्ञवाली स्मृति प्रतिष्ठान, २०७० ।

यादव, अरुण कुमार, **ब्रतराज आचार्यको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन,** त्रि.वि.मा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र, २०७० ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **शोधविधि**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६८ ।

श्रेष्ठ, हिमा, **यज्ञराज जोशी यात्रीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन,** त्रि.वि.मा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र, २०७० ।